

Volume-2, Issue-1, February 2019

Anekant Journal of Humanities and Social Sciences

ANEKANT JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

A Peer Reviewed, Refereed International Online and Print Bi-annual
Research Journal Publish in February and August

- Editor
Principal Dr. Chandrashekhar V. Murumkar
- Managing Editor
Dr. Sachin N. Gadekar
- Executive Editor
Dr. Arun S. Magar
- Co-Editors
Krushna V. Kulkarni
Vinayak Lashkar

Volume-2, Issue-1

February 2019

RNI TC No: MAHMUL03635

**AES' Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce,
(Autonomous) Baramati- 413102. Dist. - Pune, Maharashtra, India**

ANEKANT JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Anekant is a blind reviewed and peer viewed, refereed international online and print bi-annual academic research journal designed to publish research articles, analytical models, empirical research, case studies, conceptual frameworks, and book reviews on various issues in humanities and social sciences. The purpose of the journal is to provide a platform for scholars and encourage original research as well as fresh insights into the interdisciplinary studies in humanities and social sciences. However, special issues devoted to important topics will be published occasionally.

Published by: Principal Dr. Chandrashekhar V. Murumkar, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, on behalf of Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune-413102.

Printed at: Anekant Society Press, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra. India.-413102.

Published From: Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Dist. Pune, Maharashtra. India.-413102.

Editor and Printer: Dr. Chandrashekhar V. Murumkar

Owner: Principal, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune-413102.

Authors are invited to submit their papers through

E-mail - humanitics@tccollege.org / SN.Gadekar@tccollege.org

Authors should follow the publication guidelines and ethics (see the website for details) **Website:-** www.humanitics.org/Home.aspx / **Tel.-(02112)** 222728,

Fax: (02112) 222728

Subscriptions :

PERIOD	ASIAN COUNTRIES (INDIVIDUALS)	ASIAN COUNTRIES (INSTITUTIONS)	REST OF THE WORLD (INDIVIDUALS)	REST OF THE WORLD (INSTITUTIONS)
One Year	Rs. 500/-	Rs. 1,000/-	\$ 40	\$ 70
Three Year	Rs. 1,000/-	Rs. 2,000/-	\$ 80	\$ 125
Five Year	Rs. 3,000/-	Rs. 4,000/-	\$ 150	\$ 300
Ten Year	Rs. 5,000/-	Rs. 8,000/-	\$ 500	\$ 600

- The views expressed in this journal are those of the authors and the editorial board may not necessarily agree with them.

Editorial Board

Editor : **Principal Dr. Chandrashekhar V. Murumkar**
Principal, AES' Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and
Commerce, Baramati, Dist.-Pune, MS. India
Phone: +919822450205
Email- drcvmurumkar@tccollege.org/ principal@tccollege.org

Managing Editor : **Dr. Sachin N. Gadekar**
Vice Principal and Assistant Professor of English
Tuljaram Chaturchand College, Baramati, Pune, MS. India
Phone: +919822450205
Email- SN.Gadekar@tccollege.org

Executive Editor : **Dr. Arun S. Magar**
Assistant Professor of Geography
Tuljaram Chaturchand College, Baramati, Pune, MS. India
Phone: +919881989209
Email- AS.Magar@tccollege.org

Co- Editors :	1) Krushna V. Kulkarni Assistant Professor of Economics Tuljaram Chaturchand College Baramati, Pune, MS. India Phone: +918788933159 Email-KV.Kulkarni@tccollege.org	2) Vinayak Lashkar Assistant Professor of Sociology Tuljaram Chaturchand College Baramati, Pune, MS. India Phone: +918806806362 Email: VS.Lashkar@tccollege.org

Members of the Editorial Board:

Dr. Sandeep Tardalkar	Dr. Rajendra Salalkar	Dr. Samadhan Patil
Dr. Hanumant Phatak	Mr. Sushil Deshmukh	Mr. Pushkar Ekbote
Mr. Jayendra Rane	Mr. Amar Kulkarni	Dr. Ramraja Mote
Dr. Janardhan Pawar	Dr. Pradeep Sarvade	Dr. Vijaykumar Shinde

Advisory Board:

Dr. Pankaj Kumar (Delhi University)	Prof. Dr. Norbert Koubek (Germany)
Dr. T. Sampat Kumar (Coimbatore, TN)	Dr. G. R. Krishnamurthy (Mangalore)
Dr. Mangesh Kulkarni (SP Pune Uni.)	Dr. Praveen Saptarshi (VF Salisbury University, US)
Dr. Pradeep Shinde (JNU, ND)	Dr. Sunil Babu (Delhi University)
Dr. Lala Ishwari Prasad Ray (CAU, Imphal)	Dr. Niranjana R. (VSKU, Ballari)

Particulars about Journal

ANEKANT JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

A peer reviewed, refereed international online and print bi-annual research journal

Publish in February and August

RNI TC No	: MAHMUL03635
Place of Publication	: Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, MS.
Periodicity of Publication	: Half Yearly (February and August)
Publisher's Name and Add.	: Principal Dr. Chandrashekhar V. Murumkar Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India-413102
Nationality	: Indian
Printer's Name, Address and Nationality	: Dr. Chandrashekhar V. Murumkar AES' Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India-413102, Indian
Name of the Printing Press and Address	: Anekant Society Press In the campus of Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India-413102
Editor's Name and Address	: Principal Dr. Chandrashekhar V. Murumkar AES' Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India-413102
Name and Address of Individuals : Who own the Journal	Principal AES' Tuljaram Chaturchand College of Arts Science and Commerce, Baramati, Pune, MS.

Inquiries should be directed to either of following addresses:

- 1) **Dr. Arun S. Magar**- Email: AS.Magar@tccollege.org /Mob.: -07385575680
- 2) **Krushna V. Kulkarni**- Email- KV.Kulkarni@tccollege.org/Mob-08788933638
- 3) **Vinayak Lashkar**- Email- VS.Lashkar@tccollege.org/Mob-08806806362

For Advertisement: Please contact the publisher Principal Dr. Chandrashekhar V. Murumkar AES' Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune (MS)413102

**Anekant Journal of Humanities and
Social Sciences, February 2019**

Contents

	From the Editor's Desk	6
1.	Corporate Social Responsibility (C.S.R) Initiatives and Consolidation of Social Enterprises Realities and Contradictions - Dr. G. R. Krishnamurthy and Dr. Chandrashekhhar Murumkar	7
2.	A Study on Growth of Indian Corporate Sectors in India A Paradigm Shift of Economic Development Dr. P. Govindan	12
3.	Challenges in Creation of National Agricultural Market in Post GST Era Krushna Kulkarni	28
4.	Study of Anjangoan in-Light of SMART Village with NSS Vilas Vasantryao Kardile	32
5.	Ancient Temples: Spirit of Humanities Pratik Subhash Wable	39
6.	‘अनसूयाबाई आणि मी’ एक स्त्रीवादी पहानी डॉ. रंजना नेमाडे	50
7.	विडंबन काव्याचा राजकारणानुबंध चंद्रशेखर भारती	55
8	काश्मीर प्रश्नाचे आंतरराष्ट्रीय राजकारण रामकिशन एस. आवाड	58
9	रायगड (१६८९-१८१८) मोहिते दिगंबर तुळशीदास	64
10	एकोणिसाव्या शतकातील ब्रिटिशकालीन शिक्षणव्यवस्था कानडे शोभा भिमप्पा	71
	Notes on Contributors	76

From the Editor's Desk

Research and publications are the core purposes of higher education along with teaching-learning and extension. With this holistic view AES' Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati has started a peer reviewed international research journal entitled Anekant Journal of Humanities and Social Sciences in December 2017. It publishes original research papers, review articles, book reviews etc. from humanities and social sciences. The prime purpose of the journal is to provide an intellectual platform to the research scholars and proliferate knowledge in the society. We would like to invite you to contribute a research paper for publication in this journal and encourage this educational activity.

The **Volume 2, Issue I**, of this **Anekant Journal of Humanities and Social Sciences** have been contributed by scholars from different areas on issues of current significance including Corporate Social Responsibility, Growth of Indian Corporate Sectors, Life and Ethical Dilemmas of Infectious Diseases, Smart village, Ancient Temples, Kashmir issue, history and English Marathi literature etc.

Running a journal is not the easiest task. For support and encouragement, I must thank to Hon. Shri. Arhatdas Shah-Saraf, President, Hon. Shri. Jawahar Shah-Wagholikar, Secretary, and all dignified members of AES' Management Council, and faculties who have come together to see this new issue. I do earnestly hope that Anekant journal will continue to have the support and see more decades of existence.

Principal Dr. Chandrashekhar Murumkar
Editor

Corporate Social Responsibility (C.S.R) Initiatives and Consolidation of Social Enterprises Realities and Contradictions

Dr. G. R. Krishnamurthy

Founder Director and Professor of Eminence

A.J. Institute of Management

Mangalore -6, India.

Email-directoradvinstmgt@gmail.com

Dr. Chandrashekhar Murumkar

Principal, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science

and commerce (Autonomous) Baramati, Pune, MS.

Email-drcvmurumkar@gmail.com Mob. 09850640140

The Indian Companies Act 2013 is a turning point in the journey of CSR in India. It has made mandatory for the companies (large and medium) to allocate 2% of profit for their charity and social objectives.

There are two strikingly different schools regarding the proposition CSR. Laureate Milton Friedman thinks "After all the business of the company is to do good business and not the welfare". On the other, many welfare economists including Keith Davis think that the companies must be conscious of their social objectives and serve the community around them.

Some doubt whether CSR is possible at all "in an era of indulgent consumerism and luxurious lifestyle on the part of the companies", unless the companies believe in some ethical economic model which is part of the "trusteeship" which Mahatma Gandhi envisioned and advocated in India.

Keeping the dialectics apart, the Indian Institute of Corporate affairs estimate that CSR funds to be around 20,000 crores from roughly 6,000 companies (both large and medium). The sheer amount is so good that many good social initiatives can be undertaken by the companies with this amount of money!

Of course, CSR is not something new in India. Corporate charity and philanthropy was the part and parcel of some of the great Indian companies for more than a Century.

TISCO at Jamshedpur is the best example of CSR. In fact the whole town Jamshedpur was developed by Tatas at and around the steel factory. TISCO, the company has not only built the township, housing, drainage, schools, clinics and all

other facilities to make the Jamshedpur a model of CSR in private sector in whole of Asia.

On the other, ONGC India's Mammoth PSU has a comprehensive policy of CSR for social development, which includes education, healthcare, environment protection, rural development and women empowerment activities.

THE TYPES OF ACTIVITIES AND TRENDS

Different companies have taken up different types of activities under CSR initiatives, based on their location, neighbourhood, nature of production and their financial strength. All the CSR activities by different companies can be categorized into few headlines:

- Skill development and education
- Primary healthcare
- Rural development and community empowerment
- Marginalized groups development
- Environment protection schemes
- Women's empowerment

Above all, few companies have also undertaken the disaster management and disaster prevention programs in their areas.

CSR INITIATIVES FOR CONSOLIDATION OF SOCIAL ENTERPRISES

The Indian companies entry into the field of social enterprise' development is comparatively new

Some of the thrust areas and segments under this category are as follows:

- Venture capital financing for new innovative startups
- Idea incubation, prototype/model incubation centers
- Skill updating and training activities for the small and new enterprises.
- Financing of SHG'S particularly, youth co-operatives for self employment
- Empowerment of marginalized women through self-help groups and women co-operatives
- Development of artisan sector and self-employment groups like weavers co-operatives, smith co-operatives etc.

Most of these initiatives are at micro level, their overall impact on the national level is yet to be studied, assessed and estimated.

PROBLEMS AND CHALLENGES

The significant problem in CSR funding is the 'Transferency'

- Now who has to ensure Transference?
- What is the mechanism for the transference?
- And what is transference!

In simplest understanding, transference in CSR funding is “nothing but the authenticity in the CSR allocations and CSR spending and the un-manipulated impact assessment of CSR spending.

There is a criticism that CSR allocations are used as tax saving device and tax reduction mechanism by some companies. On the other, prioritizing in CSR funds spending is also questionable in some cases. The criticism is that they are diverted to extraneous purposes. These issues and questions have to be addressed earnestly, if the transference issue has to be totally resolved by the companies.

Here, any attempt by governments to over regulate and control CSR funding is not only impractical but also untenable, for the most of the governments (state and central) are incapable of monitoring their own activities in an effective way.

Coming to the prioritization in undertaking the type of activities under CSR, the companies have to take up without fail, a comprehensive survey and study on the felt needs of the community in and around which they launch their CSR activities.

THE STRATEGY AND MODES' OPERANDI

There is no one set strategy or technique for CSR funding in a vast country like India. Each company has to devise its own policy on thrust areas and activities before launching the CSR programme:

- In any sector or any segment, activity shall be based on the earlier survey and study
- Any CSR initiative must be people friendly and community involving and felt need based.
- Periodical impact of the study is a must for CSR funding by the company
- Coming to the overall thrust areas for the prioritised spending at the national level they may be as under:
 - * Environmental sustainability/protection
 - * Community development
 - * Primary health care
 - * Skill and education development
 - * Rural development
 - * Basic sanitation programs
 - * Disaster management, training and prevention

- * Empowerment of women
- * Self help groups development
- * Water conservation
- * Livelihood creation
- * Extreme poverty alleviation
- * Micro financing

The list is not exhaustive for the problems are innumerable in the vast country like India.

After all, it is not the duty of the companies to solve all these problems! However, they must be socially conscious and community sensitive as they derive profit and their very existence from the community, consumers and customers.

On the other, it is the duty of governments (state and central) to help, motivate and inspire the companies to undertake CSR initiatives. Hence, the strategy for CSR spending must be multi pronged, felt-need-based, neighbourhood-based and urgency-based for the specific company, in a specific area and in a specific community and situation.

This is the only *modus-operandi* for each company. However it must be in tune with and in-alignment with the overall national vision and international competitive scenario of the company/business.

The governments (state and central) should not think or arrogate that CSR as part of their authority. On the other, companies should not forget their social consciousness and social commitment to the community which gives them their very existence and profits.

After all social conscience is the soul of the corporate social responsibility and not the government regulation!

References

1. The Indian Companies Act 2013
2. The global game change by John Naisbitte and Doris Naisbitte, sage publications, New Delhi, 2016.
3. National Council of Applied Economic Research (NCAER) report, 2016
4. International annual wealth report, Indian section, by credits Sisue- 2016.
5. Social change and other essays by M.N.Srinivas, Oxford University Press
6. Society in India: By David G. Mendet Baum. New Delhi: Popular Prakshan Sage text, 2016.
7. Social entrepreneurship.Towards greater inclusiveness- By Rama Krishna

- Reddy Kummitha -2016 sage books.
8. Towards inclusive development by Dr. A. K. Singh, Dr. G. R. Krishna et all. Serial publications, 2011.
 9. Indian ethos for modern management by Dr.G.R.Krishna, UBS Publishers distributors Ltd. New Delhi, 1999.
 10. Contemporary social problems of India -by Biswanath Ghosh, Himalaya publishing House, Bombay- 1998
 11. IT Revolution-proceedings of the national seminar, AIMS, Baramathi, Pune - 2015
 12. Economic challenges for the contemporary world by Mousami Daset all- 2016. Sage books
 13. The India way by Cappelli, Singh et all. Harvard Publication Press, 2010.
 14. Business Ethics: An Indian Perspective. Prof (Col) P. S. Bajaj and Dr. Raj Agrawal. Baztantra, New Delhi. 2004

A Study on Growth of Indian Corporate Sectors in India- A Paradigm Shift of Economic Development

Dr. P. Govindan

Assistant Professor in Commerce, Department of commerce
K.S.Rangasamy College of Arts and Science (Autonomous),
Tiruchengode 637 215, Namakkal, Tamil Nadu, India,
Email: pgovind.cwa@gmail.com, pgovind.cma@gmail.com

Abstract

Objectives and research methodology: This study mainly investigates that total number of companies registered in State/UT-wise, economic activity-number wise, Authorized Capital Range wise, authorized capital wise, one person company(OPCs) wise and foreign companies wise as on 30th June 2018. The research study is explorative in nature and will be based on in-depth analysis of data and statistics, collected from the secondary sources. In this study used descriptive statistical tools such as percentage analysis, tables, and charts are used for analysis and interpretation of data.

Results and findings: The results of research study indicated that total number of companies registered and active companies 17, 79,761 and 11, 89,826. Out of them 71,506 were public, 11, 10,371 were private including 18,153 one person companies. Maximum of registered and active companies are in Maharashtra, Delhi and west Bengal. Highest of active companies are in services sectors (65%) and industry sectors (31%). Total numbers of 18,153 one person companies (OPCs) were registered with collective authorized capital of Rs. 461.06 crore. Total of 4,678 foreign companies were registered in India, of which 3,379 of them were active as on 30th June 2018.

Suggestion and conclusions: This study finally suggested that government of India, State/ Union governments and other regulators agencies should improve existing and create new infrastructure in easy doing business indicators for Indian and foreign investors on regulation for starting a business like land acquisition, dealing with various laws permits, getting electricity and manpower, registering property, getting loans, subsidies, interest free loans and advance, protecting investors investments, improving various direct and indirect tax management system.

Key words: MCA21, Company, Investments, Corporate Governance.OPC

Introduction

The word 'company' is derived from the Latin word (Com = with or together; Panis = bread), and originally referred to an association of persons who took their meals together. The concept of corporate form was brought in for the first time in United Kingdom wherein the body corporate could be brought into existence either by a Royal Charters¹ or by a special Act of Parliament.² The earliest types of associations to be known as "companies" were those engaged in foreign trade in India the most famous is the East India Company,³ which was chartered by Queen Elizabeth in 1600.⁴ The history and development of company law in India is closely linked up with that of England.⁵ During the British colonial period, Indian companies were controlled by British rules and regulations⁶.

Indian Company Law is conceived and developed in UK. Cherished child of English parents born and brought up England⁷. Specific company legislation made a debut in India only in the year 1850 when an Act for Registration of Joint Stock Companies was passed⁸. Yet another consolidation effort was undertaken in India in the form of the Companies Act of 1882 in order to incorporate the amendments in the English legislation since the early 1860s so as to make them applicable to the Indian context⁹. Following the Companies Act of 1882, five different sets of amendments were made until the first decade of the twentieth century¹⁰. Then, following the English Companies Consolidation Act, 1908, a new legislation was enacted in India in the form of the Companies Act, 1913¹¹.

The exercise for a comprehensive revision of the Companies Act, 1956 was continued on the basis of a broad based consultative process following the recommendations of the Expert Committee constituted on 2nd December, 2004 under the Chairmanship of Dr.J.J.Irani, Director, Tata Sons. The Committee submitted its report to the Government on 31st May, 2005¹². The new Indian Companies Act is a positive step towards modernizing India's company law and aligning it to global standards¹³. MCA21 is envisioned to provide anytime and anywhere services to businesses by Ministry of Company Affairs. It is a pioneering program being the first mission mode e-governance project being undertaken in the country. This program builds on the Government of India vision to introduce a Service Oriented Approach in the design and delivery of Government services, establish a healthy business ecosystem and make the country globally competitive¹⁴.

Companies Act 2013

Dr. J J Irani Expert Committee on Company Law had submitted its report charting out the road map for a flexible, dynamic and user-friendly new company

law. The Committee had taken a pragmatic approach keeping in view the ground realities, and had sought to address the concerns of all the stakeholders to enable adoption of internationally accepted best practices. As one wades through the report, one finds an arduous zeal to ensure that flexibility is coupled with accountability and transparency¹⁵. Companies Bill, 2012 as passed by the Lok Sabha on 18th December, 2012 and as passed by the Rajya Sabha on 8th of August, 2013 would be remembered as a historic day in the history of Corporate India. The Companies Bill, 2012 was assented to by the President of India on 29.08.2013¹⁶ and notified in the Gazette of India on 30.08.2013. It finally became the Companies Act, 2013¹⁷.

Review of literature

CS. Mala Kumari Upadhyay (2017)¹⁸ results revealed that the 2013 act contains several welcome measures to boost M&A activities by allowing merger of Indian companies with foreign companies.

Stephanie Farewell, Lizhong Hao, Vinod Kashyap and Robert Pinsker (2013)¹⁹ concluded that the implementation of MCA's E-governance and XBRL implementation achieved immediate benefits.

Dr. (Smt.) Rajeshwari M. Shettar (2017)²⁰ study found that, Make in India will bring a drastic change in the fields like automobiles, aviation, biotechnology, defense, media, thermal power, oil, gas and manufacturing sectors.

Renuka Mahadevan (2003)²¹ found that India has successfully set sail on the waters of globalization and economic reforms and even in the wake of economic and political stability benefits of increased productivity growth in the agricultural sector.

Research Gap

This study has examined many research papers, research studies, research journals, thesis, books, articles, News papers and seminars edited publications relating Indian corporate sectors in India. It helps to identifying the research issues and the research gaps of the present study. There is scarcely little research study carried in India, it shows the trends growth of companies in India especially after major reforms in Indian economy such as impacts of Companies Act 2013, demonetizations and implementations of GST Act 2017 in India. In these surroundings the current research diverges from the early researches in numerous ways and contributes the existing literature.

Significance of the study

The Indian industries have been facing fierce challenges due to intensified competition in the market place as a result of liberalization, privatization and

globalization (LPG)²². The liberalized economic policies have exposed Indian industry to several changes²³. Corporate governance is also deemed to be timely and relevant given the recent growth of India's corporate sector²⁴ structural reforms that are most needed to activate more fully the virtuous circle of inclusive growth in their economies²⁵.

India is one of the major and fast growing economies of the world²⁶ for creating an environment conducive to many small businesses²⁷. Indian corporate sector has experienced a paradigm shift over the last two decades with the initiation of certain measures of financial liberalization²⁸. India initiative is getting attention of global investors its progress and success will depend upon ease of doing business in India²⁹. Corporate governance issue³⁰ on implementation of GST reduced the cascading effect of taxes³¹. Corporate governance reform³² and e-governance initiatives³³ aim to help investors by adding regulatory and judicial³⁴ to keep on incorporating various governance aspects arising in terms of challenges due to several changes taking place in corporate world³⁵. In this background this study mainly focus on total number of companies registered in State/UT-wise, economic activity-number wise and authorized capital of active companies, sectors-wise registered one person company and investigates the foreign companies as on 30th June 2018.

Importance of the study

The economic reforms since 1991 have brought many changes to the environment in which Indian companies. India's corporate sector has grown steadily over the past two decades in terms of number of registered companies and amount of paid up capital. The corporate sector consists of private limited and public limited companies³⁶. Moved India's business environment towards next stage³⁷ the Companies Act is a radical experiment with corporate purpose³⁸ introduction of a very comprehensive Companies Act, 2013 is a milestone³⁹ passing on valuable investment opportunities to India as an investment destination,⁴⁰ choice of location, pricing, employment and all other important policies are centrally decided⁴².

The 2013 Act introduces significant changes in the provisions related to governance, e-management, compliance and enforcement, disclosure norms, auditors and mergers and acquisitions. A comprehensive tax reform would promote inclusive growth⁴³. Timely and effective implementation of the Goods and Services Tax would support competitiveness, investment and economic growth. Government's plans to reduce the corporate income tax rate and broaden the base will serve the same objectives. These reforms have been designed to be revenue-neutral while India needs to raise additional tax revenue to meet social and physical

infrastructure.

Objectives

1. To study on total number of companies registered in State/UT-wise as on 30th June 2018.
2. To assess the economic activity-number and authorized capital wise of active companies as on 30th June, 2018.
3. To analysis the sectors-wise registered one person company and investigates the foreign companies as on 30th June 2018.

Research methodology

The present research study methodology divided into methods data collection and tools used for analysis and interpretation of data. The first part focuses with the data collected for the present study and the second part consists of the statistical tools used for the purpose of analyzing and interpretation of data.

Data collection

This study has been carried out descriptive and exploratory nature with the help of the secondary data. The sources include the Ministry of Corporate Affairs Reports, RBI monthly Bulletins and the RBI Annual Reports, Department of Economic Affairs, SEBI, Department of Industrial Policy and Promotions reports, Ministry of Commerce and Industry, Government of India and Economic survey of India. The other sources include various books, working notes, Research articles and journals, research magazines, news papers and websites of state, central governments and related organizations.

Statistical Techniques used

This study has been carried out descriptive and exploratory nature with the help of the secondary data. In order explain the outcome of the study results and interpretations of data by using tables, charts, graphs and descriptive statistical tools of averages and percentages. It covers period of study since with incorporation of Indian Companies Act 2013 up to June 2018.

Results and discussions**Total number of Companies Registered as on 30th June 2018**

Total number of companies registered in the country as on 30th June, 2018 stood at 17, 79,761. Of them 5, 43,467 companies were closed. 1,390 companies were assigned dormant status as per the Companies Act, 2013; 6,117 were under liquidation; 38,858 companies were in the process of being struck-off. After being struck off previously, 103 companies were in the process of being re- activated. Taking the above into account, there were 11, 89,826 active companies as on 30th

June 2018. Out of the 5, 43,467 closed companies, 10,532 companies were liquidated/dissolved; 497,742 companies were declared. 21,367 companies were amalgamated/ merged with other companies; 9,032 companies were converted to Limited Liability Partnership (LLB) and 4,794 were converted to LLP and dissolved. Out of the 11, 89,826 active companies, 11, 81,877 were limited by shares; 7,518 were limited by guarantee and 431 were unlimited companies. Out of the companies limited by shares, 71,506 were public, 11, 10,371 were private including 18,153 one person companies. Among the public limited companies, 7,213 were listed⁴⁴.

Total number of State/UT-wise Status of Companies Registered as on 30th June, 2018

The below table 1 clearly exhibits that total number of State/UT-wise distribution of registered companies indicates that Maharashtra has the highest number of companies (3, 53,556), followed by Delhi (3, 22,044) and West Bengal (1, 97,823). Amongst 'Active Companies', Maharashtra has the maximum number of active companies (2, 34,151) (20%), followed by Delhi (2, 16,286) (18%), West Bengal (1, 34,336) (11%) and Tamil Nadu (77,900) (7%) as on 30th June, 2018. Remaining companies were others states of India.

Economic Activity-wise Active Companies as on 30th June, 2018

Table 1 State/UT-wise Status of Companies Registered as on 30th June , 2018

Sr. No	State	Registered	Active	Sr. No	State	Registered	Active
1	Maharashtra	3,53,556	2,34,151	16	Odisha	23,474	15,060
2	Delhi	3,22,044	2,16,286	17	Jharkhand	12,606	9,957
3	West Bengal	1,97,823	1,34,336	18	Chandigarh	14,150	7,924
4	Tamil Nadu	1,36,650	77,900	19	Chhattisgarh	9,398	7,119
5	Uttar Pradesh	95,546	72,834	20	Assam	10,706	6,487
6	Telangana	98,754	71,301	21	Uttarakhand	7,036	5,024
7	Karnataka	1,07,424	69,615	22	Goa	8,297	4,226
8	Gujarat	96,003	63,333	23	Himac. Pradesh	5,868	3,618
9	Rajasthan	54,933	37,401	24	Jam. & Kashmir	5,159	2,850
10	Kerala	48,253	32,277	25	Puducherry	3,082	1,295
11	Haryana	40,393	31,990	26	Meghalaya	1,008	578
12	Andra Pradesh	28,432	21,968	27	Manipur	680	485
13	Bihar	29,203	21,545	28	Dadra & N. Haveli	501	39529
14	Madhya Pradesh	36,509	21,262	29	Tripura	462	326
15	Punjab	29,769	17,148	30	A& N Islands	411	325

Sr. No	State	Registered	Active
31	Arunac. Pradesh	563	246
32	Daman and Diu	367	243
33	Nagaland	549	239

Sr. No	State	Registered	Active
34	Mizoram	135	69
35	Lakshadweep	15	11
36	Sikkim	2	2
	Total	17,79,761	11,89,826

Source: Monthly Information Bulletin on Corporate Sector, June 2018

In the below table 2 explains that economic activity-wise total number active companies as on 30th June, 2018. Economic-activity wise classification of active companies reveals that highest numbers of companies were in Business (3, 70,542) (31%) followed by Manufacturing sectors (2, 35,623) (20%), Trading (1, 53,919) (13%) and remaining are in others sectors.

Table 2 Economic Activity-wise Active Companies as on 30th June, 2018

Sl. No	Economic Activity	Number of Active Companies					
		Private		Public		Total	
		Number	%	Number	%	Number	%
1	Business Services	3,59,330	27	11,212	21	3,70,542	31
2	Manufacturing	2,15,688	8	19,935	27	2,35,623	20
3	Trading	1,47,214	19	6,705	15	1,53,919	13
4	Construction	1,00,896	9	5,060	10	1,05,956	9
5	Real Estate and Renting	71,278	11	3,648	7	74,926	6
6	Community & Social Services	67,893	3	4,131	7	72,024	6
7	Finance	48,167	10	12,661	3	60,828	5
8	Transport & Communications	33,907	4	1,5923	3	5,499	3
9	Agriculture	31,340	2	3,015	3	34,355	3
10	Others	15,927	4	3,214	1	19,141	2
11	Electricity, Gas & Water	12,250	2	1,829	1	14,079	1
12	Mining & Quarrying	11,207	1	812	1	12,019	1
13	Insurance	742	0	173	1	915	0
	Total	11,15,839	100	73,987	100	11,89,826	100

Source: MCA, Monthly Information Bulletin On Corporate Sector June 2018

Authorized Capital of Active Companies Economic Activity-Wise as on 30th June, 2018

Table 3 Authorized capital of Active Companies Economic Activity-Wise as on 30th June, 2018

Sl. No	Economic Activity	Authorized Capital					
		Private		Public		Total	
		(Rs. Crore)	%	(Rs. Crore)	%	(Rs. Crore)	%
1	Manufacturing	5,71,638.05	32	9,00,919.16	21	14,72,557.21	23
2	Electricity, Gas	1,66,062.29	19	11,44,326.15	27	13,10,388.43	21
3	Business Services	3,95,582.68	13	6,30,333.60	15	10,25,916.29	16
4	Finance	1,80,955.78	9	4,06,602.68	10	5,87,558.46	9
5	Construction	2,22,094.88	6	2,75,673.06	7	4,97,767.94	8
6	Transport, storage	54,768.91	6	2,81,630.95	7	3,36,399.86	5
7	Trading	2,07,868.96	4	1,11,022.61	3	3,18,891.57	5
8	Community	81,966.53	3	1,37,985.39	3	2,19,951.91	3
9	Others	41,955.38	3	1,39,855.72	3	1,81,811.10	3
10	Real Estate Renting	90,036.06	1	39,419.61	1	1,29,455.67	2
11	Mining & Quarrying	43,770.97	1	62,040.27	1	1,05,811.24	2
12	Agriculture	23,455.36	1	34,236.10	1	57,691.46	1
13	Insurance	2,694.10	0	50,359.71	1	53,053.81	1
	Total	20,82,849.94	100	42,14,405.02	100	62,97,254.95	100

Source: MCA, Monthly Information Bulletin On Corporate Sector June 2018

In the above table 3 explains that economic activity-wise total number active companies authorized capital (in Rs. Crore) as on 30th June, 2018. Economic-activity wise classification of authorized capital (in Rs. Crore) of active companies reveals that highest numbers of companies authorized capital were in manufacturing sectors (14, 72,557.21) (23%). Followed by Electricity, Gas & Water companies (13, 10,388.43) (21%), Business Services (10, 25,916.29) (16%) and remaining authorized capital were in others sectors.

Authorized Capital -wise Active companies as on 31st March 2018

Table 4

Authorized Capital Range-wise Active Companies as on 31st March 2018

Sl. No	Authorized Capital Range	Private		Public		Total	
		Number	%	Number	%	Number	%
1	Up to 1 lakh	401076	36.66	3548	4.81	404624	34.65
2	Above 1 lakh to 5 lakh	183678	16.79	11054	14.98	194732	16.67
3	Above 5 lakh to 10 lakh	176455	16.13	7297	9.89	1837521	5.73
4	Above 10 lakh to 25 lakh	91529	8.37	6287	8.52	97816	8.38
5	Above 25 lakh to 50 lakh	75740	6.92	5680	7.70	81420	6.97
6	Above 50 lakh to 1 crore	61712	5.64	8001	10.84	69713	5.97
7	Above 1 crore to 2 crore	38720	3.54	5368	7.28	44088	3.78
8	Above 2 crore to 5 crore	37277	3.41	8860	12.01	46137	3.95
9	Above 5 crore to 10 crore	12839	1.17	6306	8.55	19145	1.64
10	Above 10 crore to 25 crore	8185	0.75	5352	7.25	13537	1.16
11	Above 25 crore to 100 crore	5019	0.46	3813	5.17	8832	0.76
12	Above 100 crore to 500 crore	1465	0.13	1385	1.88	2850	0.24
13	Above 500 crore to 1000 crore	184	0.02	256	0.35%	440	0.04
14	Above 1000 crore	203	0.02	569	0.77	772	0.07
	Total	1094082	100	73776	100	1167858	100

Source: MCA, Monthly Information Bulletin On Corporate Sector March 2018

In the above table 4 explains that authorized capital range wise active companies as on 31st march 2018. authorized capital range wise classification active companies reveals that highest numbers of companies are in range were in up to 1 lakh (404624) (34.65%), followed by above 1 lakh to 5 lakh (194732) (16.67%), above 5 lakh to 10 lakh(183752) (15.73%), above 10 lakh to 25 lakh (97816) (8.38%) and remaining companies were in other authorized capital ranges.

Authorized Capital Range wise Active Companies as on 31st March 2018.

Table 5

**Authorized Capital Range wise Active Companies as on 31st March 2018
(Authorized Capital in Rs. Crore)**

Sl. No	Authorized Capital Range	Private		Public		Total	
		Authorized (Capital in Rs. Crore)	%	Authorized (Capital in Rs. Crore)	%	Authorized (Capital in Rs. Crore)	%
1	Up to 1 lakh	3836.5	0	11.44	0	3847.94	0
2	Above 1 lakh to 5 lakh	7824.19	0	544.92	0	8369.11	0
3	Above 5 lakh to 10 lakh	17360.66	1	703.51	0	18064.17	0
4	Above 10 lakh to 25 lakh	18942.06	1	1363.61	0	20305.67	0
5	Above 25 lakh to 50 lakh	32677.82	2	2575.01	0	35252.83	1
6	Above 50 lakh to 1 crore	54774.74	3	7516.92	0	62291.66	1
7	Above 1 crore to 2 crore	64087.7	3	9248.05	0	73335.75	1
8	Above 2 crore to 5 crore ¹	34696.54	7	34757.08	1	169453.62	3
9	Above 5 crore to 10 crore	100431.41	5	49953.27	1	150384.68	2
10	Above 10 crore to 25 crore	135567.6	7	91057.58	2	226625.18	4
11	Above 25 crore to 100 crore	248171.34	12	199755.08	5	447926.43	7
12	Above 100 crore to 500 crore	316992.82	16	303469.06	7	620461.87	10
13	Above 500crore to 1000crore	138028.93	7	202681.46	5	340710.4	6
14	Above 1000 crore	746030.36	37	3169344.73	78	3915375.09	64
	Total	2019422.67	100	4072981.72	100	6092404.4	100

Source: MCA, Monthly Information Bulletin On Corporate Sector March 2018

In the above table 5 enlightens that authorized capital (in Rs. Crore) range wise active companies as on 31st march 2018. Authorized capital (in Rs.Crore) range wise classification active companies reveals that highest numbers of companies are in range were in above 1000 crore (3915375.09) (64%), Above 100 crore to 500 crore (620461.87) (10%), Above 25 crore to 100 crore (447926.43) (7%) and remaining companies were in other authorized capital ranges.

Sectors-Wise One Person Company (OPC) as on 30th June, 2018
Table 6 Sectors-Wise One Person Company as on 30th June, 2018

Sl. No	Economic Activity	Number	%	Obligation of Contribution (in Rs Lakh)	%
I	Agriculture Activities	261	1	926.3	2
II	Industry	2,211	12	7,516.20	16
	1 Manufacturing	1,385	8	4,351.35	9
	2 Construction	706	4	2,757.35	6
	3 Electricity, Gas & Water	75	0	273.5	1
	4 Mining & Quarrying	45	0	134	0
III	Services	15,679	87	37,634.13	82
	1 Business Services	11,613	65	26,086.53	57
	2 Community & Social Services	1,908	11	4,614.23	10
	3 Trading	1,296	7	3,867.92	8
	4 Real Estate and Renting	371	2	1,327.30	3
	5 Transport and storage	420	2	1,163.15	3
	6 Finance	69	0	555	1
	7 Insurance	2	0	20	0
IV	Others	2	0	30	0
	Total	18,153	100	46,106.63	100

Source: Monthly Information Bulletin on Corporate Sector, June 2018

The above table 6 shows as on 30th June, 2018, a total number of 18,153 One Person Companies (OPCs) were registered with collective authorized capital of Rs. 461.06 crore. Economic activity wise classification of OPCs up to 30th June, 2018 reveals that the highest number of OPCs were in Business Services (11,613) followed by Community, Personal & Social Services (1,908), Manufacturing (1,385) and Trading (1,296). During the month of June, 2018, a total of 441 OPC were registered with authorized capital of Rs. 12.90 crore. Economic activity wise classification of OPC during the month reveals that highest numbers of 292 OPCs were registered in Business Services, followed by 53 in Community, personal & Social Services and 27 in Manufacturing⁴⁵.

Foreign companies registered and active as on 30th June 2018
Table 7 Foreign companies registered and active as on 30th June 2018

Sl. No	Financial year	Registered during the Financial year	Active at End of Financial year
1	Foreign Companies as on 30th June 2018		3,240
2	2013-14	216	3,306
3	2014-15	157	3,314
4	2015-16	149	3,336
5	2016-17	160	3,361
6	2017-18	134	3,372
7	2018- June 18*	25*	3,379*

Source: MCA, Monthly Information Bulletin on Corporate Sector

The above table 7 shows as on 31st March, 2014, a total of 3,240 foreign companies were active in India. During the financial year 2013-14 (i.e., from 1st April, 2013 to 31st March, 2014) a total of 216 Foreign companies were registered⁴⁶. As on 31st March, 2015, a total of 3,314 foreign companies were doing business in India. During the financial year 2014-15 (i.e. from 1st April 2014 to 31st March 2015), a total of 157 foreign companies were registered in India⁴⁷. As on 31st March, 2016, a total of 3,336 foreign companies were doing business in India. During the financial year 2015-16, a total of 149 foreign companies were registered in India⁴⁸. As on 31st March 2017, a total of 4,518 foreign companies were doing business in India, of which 3,361 of them were active⁴⁹. During the financial year 2016-17, a total of 160 foreign companies were registered in India including 51 (31.88 %) in Maharashtra followed by 42 (26.25 %) in Delhi and Haryana with 23 (14.28 %). As on 31st March 2018, a total of 4,653 foreign companies were doing business in India, of which 3,372 were active. During the financial year 2017-18, a total of 134 foreign companies were registered in India⁵⁰. As on 30th June 2018, a total of 4,678 foreign companies were registered in India, of which 3,379 of them were active. During April 2018 to June 2018, a total of 25 foreign companies were registered in India.

Conclusion

This study finally concluded that growth of private, public government foreign and other type of companies in India after independence is growing staidly and positively. It is indicates that government of India, State/ Union governments and

other regulators agencies regulated effectively in various activities from formation to liquidation and winding up of companies. The major important economic reform after the independence like implementing new Companies Act 2013 and GST Act 2017 carried out by the government has draw attention to on creating an investor friendly environment. After changing various technological innovations and developments all over the world and in India create a need for providing speedy and efficient services to stakeholders and the ministry has continuously made efforts to introduce best practices in the online delivery of services. The Ministry of Corporate Affairs of India has implemented MCA21 E-Governance project. The Project ensures easy and secure online access services such as name approval, company incorporation, change of name charge creation modification, certified copy, registration of other documents, annual return, balance-sheet, change in directors, change in registered office address, increase in authorized capital and inspection of public documents throughout the country for all the corporate and other stakeholders at any time. This has brought in considerable transparency in the paradigm of corporate regulation and oversight in the country.

References

- 1.Turner, John D. (2017), The development of English company law before 1900, QUCEH Working Paper Series, No. 2017-01, <http://hdl.handle.net/10419/149911>
2. <http://www.legalserviceindia.com/articles/eocindia.htm>
- 3.Philip J. Stern (2009), History and Historiography of the English East India Company: Past, Present, and Future, Journal Compilation, 1146–1180,
- 4.Hon T F Bathurst (2013), The Historical Development of Corporations Law” Francis Forbes Society for Australian Legal History Introduction to Australian Legal History Tutorials, 1-18
- 5.Dr. Gyanendra Kumar Sahu (2017), The history and development of corporate law in India, International Journal of Multidisciplinary Research and Development, 198-203.
- 6.Dr.Qazi Mohd Usman (2017), Corporate Governance and Its Efficacy In Present Era, Jamia Law Journal, 61-77.
- .Dr. Rajesh Kumar Agrawal (2015), A comparative study of UK companies act, 2006 And Indian companies act, 2013, International Education & Research Journal, 33-36.
- 8.C.R. DATTA, Datta on The Company Law (2008), Government of India, Report of the Company Law Committee 16 (1952) (the “Bhabha Committee Report”)

9. RUNGTA, supra note 25, at 212; Ritu Birla, Stages of Capital: Law, Culture, And Market Governance in Late Colonial India 40 (2009).

10. **Umakanth Varottil (2015)**, The Evolution Of Corporate Law In Post-Colonial India: From Transplant To Autochthony, National University of Singapore, Working Paper 2015/001, The Postcolonial Lives of Colonial Law in South Asia" at the 2015, <http://law.nus.edu.sg/wps>

11. Bhabha Committee Report, supra note 29, at 17.

12. **Annual Report 2007-08**, Government of India, Ministry of Corporate Affairs

13. **Iain Sharp (2013)**, Indian Companies Act 2013, www.bryancave.com, 1-6

14. <http://www.mca.gov.in/>, <https://www.nisg.org/project/41>

15. Study Material, Executive Programme, Company Law, Paper 1, ICSI, 1-759.

16. **The Companies Act, 2013**

17. **SN Ananthasubramanian (2013)**, Backgrounder on the Companies Act, 2013, ICSI, 1-453.

18. **CS. Mala Kumari Upadhyay (2017)**, The Indian Company's Act 2013 – a boon or bane to Sustainable Development, IOSR, 08-16.

19. **Stephanie Farewell, Lizhong Hao, Vinod Kashyap and Robert Pinsker (2013)**, A Case Study Examining the Indian Ministry of Corporate Affairs XBRL Implementation.

20. **Dr. (Smt.) Rajeshwari M. Shettar (2017)**, Impact of Make In India Campaign: A Global Perspective, Quest Journals, Journal of Research in Business and Management, 01-06

21. **Renuka Mahadevan (2003)**, Productivity growth in Indian agriculture: The role of globalization and economic reform, Asia-Pacific Development Journal, 57-72

22. **Mr. Pratap Bandyopadhyay (2012)**, Liquidity Management in Indian Corporate Sector: A Study Of Selected Companies during The Post liberalization Period, PhD Thesis, Department of Commerce, The University of Burdwan, Burdwan- 713104, West Bengal, India (2012).

23. **P L Bnnena (2000)**, Role of mergers in the Indian private corporate sector, Journal of scientific & Industrial Research, 623-639

24. **Joy Jia, Mike Adams, and Mike Buckle (2009)**, Insurance and Ownership Structure in India's Corporate Sector, 1.29

25. **Richard Samans, Jennifer Blanke, Gemma Corrigan and Margareta Drzeniek Hanouz (2017)**, Rising to the Challenge of Inclusive Growth and Development, World Economic Forum, Geneva, 1-132

26. **Soma Roy Dey Choudhury (2016)**, Status of Women Workforce in Corporate

Sector with Reference to Gender Inequality in Work place and the Provision of Companies Act, 2013, International Journal of Sociology and Social Anthropology (IJSSA), 99-104.

27.**By Kelly Edmiston (2007)**, The Role of Small and Large Businesses in Economic Development, Economic Review, Second Quarter 2007, 73-97.

28.**P.L. Beena (2011)**, financing pattern of Indian corporate sector under liberalization: With focus on acquiring firms abroad, Working Paper 440, www.cds.edu.

29.**Ramesh Chand (2016)**, Economic Survey and Challenges in Indian Economy, Member, NITI Aayog, 1-2

30.**Padmini Srinivasan (2013)**, An Analysis of Related-Party Transactions in India, working paper no: 402, 1-27.

31.**S.Sreekanth and Dr Y.Jahangir (2017)**, GST implications on Indian Economy: Issues and Opportunities - An overview, IOSR, 33-36.

32.**Paul L Davies (2000)**, The Board of Directors: Composition, Structure, Duties and Powers, Company Law Reform in OECD Countries, A Comparative Outlook of Current Trends, Stockholm, Sweden, 7-8 December 2000, 1-29.

33.**R Nagaraj (2015)**, Size and Structure of India's Private Corporate Sector Implications for the New GDP Series, EPW, 2015, 41-45.

34.**Randall Morck, Lloyd Steier (2005)**, The Global History of Corporate Governance: An Introduction, A History of Corporate Governance around the World: Family Business Groups to Professional Managers, ISBN: 0-226-53680-7

35.**Santosh Kumar Chaturvedi, Dr. Nishith Dubey and Dr. C. M. Sadiwala (2015)**, An Analysis of Section 8 Companies in India -A move towards better survive of CSR Practices, IJISSET, 349-363.

36.**Petia Topalova (2004)**, Overview of the Indian Corporate Sector, 1989-2002, Asia and Pacific Department, IMF Working Paper/04/64, 1-39.

37.**Tetsuji Uemura, Hajin Bae, Nanoki Ikezawa, Makoto Okuda and Koji Adachi (2007)**, Opportunities and Issues on business in India for Japanese and Korean companies, Nomura research Institute, NRI Paper No.123, 1-12.

38.**Afra Afsharipour (2017)**, Redefining Corporate Purpose: An International Perspective, 466 Seattle University Law Review, 465-496.

39.**Nishant Sharma and Ruchita Dang (2014)**, Analyzing Companies Act: A move towards better Governance, IOSR, 26-32.

40.**George Serafeim (2014)**, The Role of the Corporation in Society: An Alternative

View and Opportunities for Future Research, Working Paper 14-110, 1-27.

41.**Nathalie Belhoste and Jérémy Grasset (2008)**, The Chaotic History of Foreign Companies in India, ISBN: 978-2-86592-343-4,1-37.

42.**S K Goyal (1988)**, Nature and Growth of the Indian Corporate Sector, Institute for Studies in Industrial Development, New Delhi, 1-32.

43.**OECD Economic Surveys India overview**, February 2017,
www.oecd.org/eco/surveys/economic-survey-india.htm

44.MIB June2018, MCA, 1-15

45.MIB2018MCA, 1-15

46.MIBMarch2014, MCA, 1-2

47.MIBMarch2015, MCA, 1-22

48.MIBMarch2016, MCA, 1-23

49.MIBMarch2017, MCA, 1-21

50.MIBMarch2018, MCA, 1-21

Challenges in Creation of National Agricultural Market in Post GST Era

Krushna Kulkarni

Assistant Professor

Department of Economics

Tuljaram Chaturchand College, Baramati

Email: KV.Kulkarni@tccollege.org/ **Mob.** +918788933159

Introduction :

Creation of National Agricultural Market was a dream some thought was impossible considering the differences in tax regimes, Agriculture Produce Marketing Committee (APMC) Laws in each state etc. The Atal Bihari Vajpayee Government was the first Government to work in this regard when it embarked upon designing the Model Agriculture Committee Act, 2003. Almost 22 states have adopted the refined Model APMC Act in one form or the other. But the implementation of this act has been hap hazardous. It is interesting to note that against this backdrop the manifesto of the BJP in 2014 elections promised the creation of National Agriculture Market. This move aimed at transparent and better pricing for farmers as well as customers. This was likely to create a win-win situation for farmers as well as customers. This piece of research aims at evaluating the implementation of this scheme towards the end of the tenure of the Modi Government in 2019. This article further tries to delve upon the challenges faced by the NAM on account of Implementation of GST since July, 2017.

Status of National Agricultural Market at present :

The National Agricultural Market scheme was launched on 14th April, 2016. The objectives of the scheme are :

1. Creation of National E-market Platform for transparent sale transaction of agricultural commodities.
2. One license for traders across state.
3. Liberal licensing of traders, buyers, commission agents by state governments without any precondition of physical presence or possession of shop/premises in market yard.
4. Harmonisation of quality standards and creation of facilities for assaying the quality of produce in market yards.
5. Single point levy of Market Fees on the first wholesale purchase from farmer.

This e platform for trading is managed by Small Farmers Agrobusiness Consortium which is a registered society working under the Ministry of Agriculture and Family Welfare. Whereas the Nagarjuna Fertilisers is the strategic partner which is responsible for development, operation and maintainance of the platform.

Currently 585 Mandis from across 16 states and 2 Union Territories are live on e-NAM platform trading in over 90 commodities. Uttar Pradesh has largest amount of mandis listed on the platform. Many states are slow in amending the state AMPC Laws and Government data show that the six States with the most mandis under eNAM are Uttar Pradesh – 66; Madhya Pradesh – 58; Haryana: 54; Maharashtra – 54; Telangana – 44 and Gujarat – 40. Currently only 4% of total agriculture produce is being traded through this platform. But considering the pace of developments this is going to be the largest invisible market place for farmers in the country. That's why the developments and challenges on this front are very important because they are related to the future of 52% of India's population which relies on agriculture. But many states.

Benefits for the stakeholders :

- * **Farmers-** Under this scheme Farmers can showcase their produce online through their nearest mandi after going through the quality check. This ensures open price discovery and better prices for farmers. This online sale ensures competition for the produce and transparent pricing.

- * **Traders-** NAM will provide greater opportunities for secondary sale.

- * **Buyers and Processors, Exporters-** The NAM ensures quality, reduced intermediaries and larger options for buyers of all sorts.

Major commodities that are being traded on NAM are Paddy, Wheat, Potato, castor seeds, maize, ground nuts, guar seeds. Presently, it seems that more than farmers, the traders have taken in lead in being benefited from this platform. Prices on this platform are internalizing the movements in the National Commodities Derivative Exchange.

Challenges in implantation of National Agricultural Market :

The agricultural markets are crowded by middlemen and agents. The Ashok Dalwai Committee on Doubling the Farmers Income pointed out that the farmers share in consumer price varies from 15 to 40 percent only. The committee points out that there are 29547 marketing points of which only 6615 markets are regulated markets while others are Regional Periodic Markets. Out of these 6615 markets only 500 odd markets have currently enrolled under the NAM and even in them the creation of infrastructure required for NAM is in preliminary stage. The data from

the NAM website reveals that most of the transaction on the NAM Platform are Intra Mandi in Nature and Inter Mandi and Inter State business is yet to take off in a real way. Some of the challenges in this regard are:

- * Over hauling of State APMC Acts to suit NAM conditions
- * Creation of Nationally acceptable standards
- * Creating suitable infrastructure at Mandi Level
- * Uniformity in Commission and Fee Structures across states
- * Formation of National Integrated Dispute Resolution Mechanism

NAM AND GST :

GST was rolled out in July 2017 but the deliberation for it was being done for over a decade. But that has not been the case with the NAM. Like GST it is a game changer for the stakeholders in agriculture. But it seems neither these stakeholders nor the state governments have understood the potential of this particular and very important reform for the agriculture and on the 52% population.

Both, GST and NAM aim at creation of national market space by regulating the difference is tax structure, rules and Laws. In case of both of them the Federal structure of India's Constitution is at stake. Like GST, the NAM also aims to create a harmonized market for agricultural commodities. NAM will allow free flow of goods across state once it is operational on full scale.

The implementation of GST is likely to support the implementation of NAM in the coming years as it subsumes all the taxes, cess on interstate movement of agricultural produce. This will improve the virtual market by reducing the cost of marketing.

The present state makes it difficult to implement tax support extended by the central government due to heterogeneity of state laws and structures. But great degrees of deliberation are needed for bringing clarity on CGST and SGST on agricultural produce. The octroi in Maharashtra earns it 13000 crore rupees, for Gujarat the figure stands around 5000 crores. The states such as Haryana and Punjab earn around 2000 crore rupees as purchase tax. The loss of potential revenue its repayment mechanism would be a key area of debate. Besides the non agreement on inclusion of Diesel in GST makes the cost of inputs different in different states. The NAM is definitely going to affect the terms of trade for many states. The billing structure and interstate movement under e-way system is likely to ensure greater collection of tax. All these developments put NAM and GST face to face. It's going to be a key area of research in the coming years.

References:

1. https://www.enam.gov.in/NAM/home/implemented_progress.html#
2. <https://en.wikipedia.org/wiki/E-NAM>
3. <https://www.biotecharticles.com/Agriculture-Article/National-Agriculture-Market-Status-and-Challenges-4097.html>
4. <https://www.insightsonindia.com/2018/06/01/insights-into-editorial-creating-a-national-agriculture-marketnam/>
5. <https://ccsniam.gov.in>

Study of Anjangoan in-Light of SMART Village with NSS

Kardile Vilas Vasantrao

Programme Officer- NSS

Tuljaram Chaturchand Arts, Science and Commerce College

Baramati, Pune, Maharashtra, India

Email-kardilev@gmail.com Mob. 09860388383

Abstract:

National Service Scheme (NSS) has been celebrating "Golden Jubilee year". In last 5 decade, it is only one scheme that is continuously implementing various community and welfare services in rural area (adopted village) with the youth. It is necessary that NSS Unit study adopted village in-light of SMART village. That will assist to NSS unit for introducing more programmes, work as per their expectations with certain goal of Mahatma Gandhi's ideal village. As a result, the villages would become prosperous and SMART; migration from villages toward cities would decrease. In this paper to providing the study of Ajangoan (Adopted village) for his various scheme Planning for the SMART village to existing village. This study integrated design is a way forward to be deal with the Demographic deficit & also achieve the goals of inclusive growth with Swach and Swasth Bharat theme.

Key Words: - Smart village, Clean and Healthy village management, Rain water harvesting management.

1. Introduction

In India there are 70% population lives in villages, so to develop SMART India there is need to develop SMART Villages. So, there to study the village in –light of SMART Concept. The Smart village's concept assists to economic growth of India. In the consideration of Savtribai Phule Pune universities affiliation college connectivity there are three Districts (Ahmednagar, Nashik and Pune) that have 5464 villages (Ahmednagar (1603), Nashik (1949) and Pune (1912)) and 582 NSS unit [4]. These units choose one village for Special Winter Camp. This camp held in selected village for 7 days with various work like Human Work (Sharmdan) for accomplishment of the project like construction of small village complex, sustainable development activities like laying out gardens, tree plantation etc. or any other project depending on local needs and priorities.

Furthermore there are held discussion on topics like freedom struggle,

character-building, development of culture , family welfare , health and hygiene, national integration, eradication of social evils like untouchability, alcoholism , corruption, gambling and superstitions; civil, social and national responsibilities of citizens, small savings, improved agricultural practices etc.

In this camp there are 4600 student (youth) contribute themselves for projects with a rural development content like IRDP, NREP, ICDS, mid-day meals, adult literacy, village roads and sanitation, rural cooperative housing activity, dairying and animal husbandry, social forestry, soil and water conservation projects, and monuments, of historical importance, to educate them about the cultural heritage as well as economic and technological advancement of the country [4].

So, with such energy of youth and skeleton of NSS there are lot of chances and opportunity for developing the SMART village. The basic Concept of SMART village is according to Mahatma Gandhi's philosophy and thoughts, "A village have global means to the local needs." In this paper, foremost study of Anjangoan - A selected village for NSS Special camp of NSS unit, Tuljaram Chaturchand Arts, Science and Commerce College, Bramati in-light concept of SMART Village.

1.1 NEED OF STUDY

The basic needs of people in the village based on different categories such as Education, Water Facilities, Drainage Facilities, Transportation Facilities, Primary Health Care, Bank Facilities, Public Toilets, Community hall and other amenities. So, to complete this basic need there is essential to study status of fulfilment of these needs and then design plan and policy to accomplish these needs with global mean.

1.2 SCOPE OF STUDY

This study has scope for differentiate Normal village to SMART village. This study tries to understand current existence of selected village and provide scope to attempt improving facilities to develop a SMART village. That will assist to enhance living of standards and employment [1,2,3].

The estimated 'SMART' Concept has 5 Phase that describe in following table.

Sr. No.	Phase	Description
1	S- Sustainable	Social, Skilled, Services, Simplicity, Surveillance
2	M- Morden and Moral	Moral Value with Morden Method
3	A- Adaptive with awareness	Global Awareness with adaptive and adjusting the fast changing environment in the consideration of social and economic sector
4	R –Responsible Consciousness	Responsible in resources utilization, Self-governance, co-operative movements and collective wisdom.
5	T- Techno perception and Transport	Techno-savvy for information technology and Transportation facility.

2. Methodology

As per fact finding method used in software development process there are four technique's (Interview, Questioner, Recorded review and Observation) in this study Interview, Observation techniques are used to collect data from Ajangoan.

3. Data Collection with Photograph

Available Facility in Ajangoan:

Population of Ajangoan:

- * Total Population -1755,
- * Male – 912 and females 843. (That is, the proportion 100 men there are of 92women).
- * Children (below 6 years of age)- 111.

There is a vast majority of Hindu people in the village, where Muslims and Buddhists live there too. As per the category, people of this category are left open, other backward class, and non-resident and Scheduled Caste tribes.

There are 612 houses in the village. The total land area of the village is about 1482.14 hectares, of which 1353.72 hectare is under crop. The river flows through the boundary of the village. But due to the decreasing rainfall, the dams on the river are

not fully filled. Therefore, the river has got dry for many years. The small canal of 'JaanaishirsaiUpsaSinchanYojana' has gone through some parts of the village. This canal receives only one rotation of two to three months in a year. For this reason, most of the land in the crop is considered dry land (about 1026 hectares)

Educational facilities:

- * Nursery/ Anganwadi - 03
- * Primary schools (zip-first to fourth) - 02
- * Secondary School (SomeswarVidyalaya - 5th to 10th standard) - 01
- * Higher Secondary School (XI to XII) - NO; Nearest Place - Baramati, Sharad Nagar (Malegaon B.)
- * College - no; Nearest place - Baramati, Sharada Nagar (Malegaon BU), Supe
- * Vocational training center - no; Nearest Places - Malegaon B.

Health Facility:

- * Primary health center - no; Nearest Places - LoniBhapkar (Ta: Basmati)
- * Primary health sub-station - no; Nearest Places - Karhavaj (Ta: Basmati)
- * private dispensary / hospital - no; Nearest Places - Karhavaj (Ta: Basmati)
- * Animal Clinic - is (service through ZillaParishad)
- * Drug shop - no; Nearest Places - Karhavaj (Ta: Basmati)

Financial Facility:

- * District Bank - No; Nearest Places - Kasba, Baramati
- * Co-opertive Credit Society-02
- * Verious Executive Co-Operative Societies
- * Milk Dairy - 03
- * Farmer Saving Group - 20
- * Women Saving Group - 30

Drinking Water Facility:

- * Public hand pumps - 21
- * Public Well - 01
- * Public connectivity - 256
- * Public Borewell- 04

Other features:

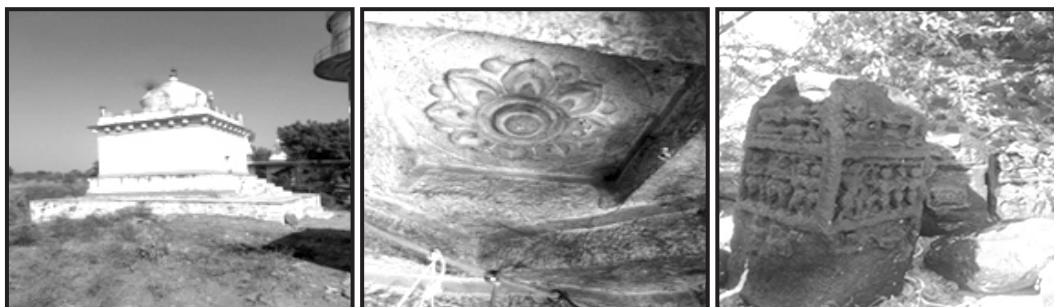
- * Gymnasium - 01
- * Police station - No; Nearest Place - Baramati (Rural)
- * Post Office - No; Nearest Place - Karhavaj (Ta: Basmati)
- * Weeks Market - No; Nearest Place - Karhavaj (Ta: Basmati)
- * ST Bus stand - is (about 18 rounds)
- * Railway Station - No; Nearest Place - Baramati
- * Library / Reading - is; (Public Library-01; Library-02)
- * Playground - This (ZP Primary School and Someshwar School)

In the village there are also the young circle (number: 01), BhajanMandaland (number 02). There are 03 political parties in the town. Many villages in the village are Someshwar Cooperative Sugar Factory - Become Chairman and Director, Taluka Milk Team - Become Chairman, Taluka Bazar Samiti Chairman has been given various posts. Anjangaon is the village of Baramati taluka (Dist. Pune) and has an independent gram panchayat. It was founded in 1956.

**Gram panchayat Office
of Ajangoan**

Anjangaon was coming under Shivnar Suppe counting. Some of the highlighted and remarkable points of the historical heritage of this village were noticed, one of them is 'Virgal'. In memory of the heroes who saved the heroes of the war, and their memory of their gratitude for their gratitude, Smarakashilupa is 'Viragal'. A total of 17 satellites were found in the village. Of these, 04 are the rare and distinctive 'quadrilaterals' (four-edged engraving on the rectangular stone)

Bhairavnath Temple Stone Art Inerside the temple 'Quadrilaterals' (Viragal)

There are religious shrines such as Bhairavnath, Shriram, Vitthal, Hanuman, Mahadev, Satsidvi's temples and one mosque, among which there are religious shrines, from which the temples of Satyadevi and Mahadev are situated, and both of them are from medieval period.

4. Observation:

On the basis of above data, this study appreciate that the Agangoan is normal village, but with actionable plan and collective work of villagers and NSS unit there are possibility to become a SMART village. For that, there is need to conduct complete survey of Ajangoan on the basis of SMART factor.

5. Recommendation

This study mention there are some problem to produce Ajangoan as a SMART Ajangoan, but there are lot of possibility to produce Anjangoan as a SMART village by concentrating and Implementing over services that is need for SMART concepts. With this study here some basis point produces for survey. Following table attempt some of them.

Sr. No	Name of the Point
1	Public transportation
2	Sanitation conditions Waste management
3	Skill Development Unit
4	Rain harvesting / water drainage system.
5	Drinking water facilities.
6	Energy conservation.
7	Financial Facility.
8	Facilities regarding to the agriculture.
9	Medical facilities.
10	Governance.

Sr. No	Name of the Point
11	Women empowerment.
12	Educational facilities
13	Community places facility
14	Playground
15	Historical Places preservation facility
16	Employment
17	Literacy facility
18	Natural Resources
19	Cooperation
20	Use of modern technologies for improvement of locality

6. Result

The Anjangon is a normal village but there is lots of possibility that it become a SMART village. In this village people are so cooperative. This village located in rain-shade belt so, there is drought-stricken portion of Baramati Tahashil. Here NSS unit have opportunity to work Ajangaoan with Actionable plan and policy for provide the Ajangoan as SMART village or self-dependent and contributes towards the development of nation.

Acknowledgement

I would like to thanks Dr. C.V. Murmkar, Principal, T. C. College, Baramati, All Vice principals and all P.O and NSS Volunteers who helped me to complete this study.

Reference:

- 1) Veronika Zavratnik, Andrej Kos and Emilija Stojmenova Duh (2018) "Smart Villages: Comprehensive Review of Initiatives and Practices" Sustainability 2018, 10, 2559; doi: 10.3390/su10072559
- 2) BhagyaNiranjanbhai Patel, Prof.Rinni Shah (2017), "Smart village a case study of kolavada village" International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET) e-ISSN: 2395-0056 Volume: 04 Issue: 12 | Dec-2017
- 3) Rutuja Somwanshi, Utkarsha Shindepatil, Deepali Tule, Archana Mankar, Namdev Ingle And Dr. V. S. Rajamanya, Prof. A. Deshmukh (2016) " Study and development of village as a smart village" International Journal of Scientific & Engineering Research, Volume 7, Issue 6, June-2016 395 ISSN 2229-5518
- 4) Savitribai Phule Pune University NSS Portal.

Ancient Temples: Spirit of Humanities

Mr. Pratik Subash Wable

Pursuing Master of Arts

Department of History

Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati.

Email: Pratikwable8@gmail.com

India has been praised by some of the great people who have lived on the Earth. The evidence of Indian civilization can be traced back to thousands of years. No other place can vouch for the sort of diversity, which fills every nook and cranny of this incredible country. The various religions, languages, dialects, traditions and customs provide many facets of the majestic country called India. The geographic land of India has several marks of faith spread all across its length and breadth. Certain structures have several centuries of devotion backing them, granting more authenticity and reverence.

"India has two million gods, and worships them all. In religion all other countries are paupers; India is the only millionaire." – Mark Twain (American author)

Probably India was the land of 'Engineering' artists. Here, the old temples and forts have resisted the vagaries of the weather for centuries and they are the evidences of this statement. These temples have sustained floods, earthquakes, heavy winds with a very stable response; not only so a few temples have sustained the bombing by foreign armies in past and recently blasts, terrorist attacks etc. exhibiting stubborn design principles. In those days – architecture, planning, budgeting, designing, manufacturing and construction everything used to go hand in hand; the holistic or the 'Complete' thinking about the structure was a key principle behind the success and long life behind these structures. Thousand years back, when these temples were built, there were no established Design principles, testing methods, software, calculators, and spreadsheets etc. were available. Still the end results exhibited by these temples are fabulous (engineering performance in terms of forces, deflection, cracking etc).

Thus these 'Vastus' are really 'Structural Engineering Marvels'. In the present paper, I have briefly discussed various components /corners of the construction, in light of known engineering principles, as on today. Hopefully the paper will help the state-of-the-art engineering to excel ahead by studying the past.

Today, Hindu temples across the globe form the cynosure of India's cultural tradition and spiritual succor. There are Hindu temples in all almost countries of the

world, and contemporary India is bristling with beautiful temples, which hugely contribute to her cultural heritage. In 2005, arguably the largest temple complex was inaugurated in New Delhi on the banks of river Yamuna. The mammoth effort of 11,000 artisans and volunteers made the majestic grandeur of Akshardham temple a reality, an astounding feat which the proposed world's tallest Hindu temple of Mayapur.

Temple architecture of high standard developed in almost all regions during ancient India. The distinct architectural style of temple construction in different parts was a result of geographical, climatic, ethnic, racial, historical and linguistic diversities. Ancient Indian temples are classified in three broad types. This classification is based on different architectural styles, employed in the construction of the temples. Three main style of temple architecture are the Nagara or the Northern style, the Dravida or the Southern style and the Vesara or Mixed style. But at the same time, there are also some regional styles of Bengal, Kerala and the Himalayan areas. One important part of the ancient Indian temples was their decoration. It is reflected in the multitude details of figured sculpture as well as in the architectural elements. Another important component of Indian temples was the garbha-griha or the womb chamber, housing the deity of the temple. The garbha-griha was provided with a circumambulation passage around. However, there are also many subsidiary shrines within temple complexes, more common in the South Indian temple.

In the initial stages of its evolution, the temples of North and South India were distinguished on the basis of some specific features like sikhara and gateways. In the north Indian temples, the sikhara remained the most prominent component while the gateway was generally unassuming. The most prominent features of South Indian temples were enclosures around the temples and the Gopurams (huge gateways). The Gopurams led the devotees into the sacred courtyard. There were many common features in the Northern and the Southern styles. These included the ground plan, positioning of stone-carved deities on the outside walls and the interior, and the range of decorative elements.

Design:

The very essence of a Hindu temple is believed to have developed from the ideology that all things are one and everything is associated. The four essential and significant principles which are also aims of human life according to Indian philosophy are the quests for artha - wealth and prosperity; kama - sex and pleasure; dharma - moral life and virtues; and moksha - self knowledge and realisation. The

mathematically structured spaces, intricate artworks, decorated and carved pillars and statues of Hindu temples illustrate and revere such philosophies. A hollow space without any embellishments situated at the centre of the temple, usually below the deity, may also be at the side or above the deity symbolises the complex concept of Purusha or Purusa meaning the Universal principle, Consciousness, the cosmic man or self without any form, however, omnipresent and associates all things. The Hindu temples suggest contemplations, encouragement and further purification of mind and prompt the process of self-realisation in devotees; however the preferred process is left to the convention of individual devotees.

Site:

The areas of Hindu temple sites are usually vast with many of them built near water bodies, in the lap of nature. This is probably because according to ancient Sanskrit texts the most suitable site for a Hindu temple referred as 'Mandir' is at close proximity to water bodies and gardens where flowers blossom, chirping of birds and sounds of ducks and swans can be heard and animals can rest without any fear. These places exhibiting peace and tranquillity are recommended by the texts for building Hindu temples elucidating that Gods reside in such places. Although, leading Hindu temples are suggested near natural water bodies like confluence of rivers, river banks, seashores and lakes, according to the 'Puranas' and 'Bharat Samhita', Mandirs can even be constructed in sites devoid of natural water bodies. However, such suggestions include building up of a pond with water gardens in front of the 'Mandir' or towards left. In the absence of both natural and man-made water bodies, water remains typically present during consecration of the deity or the Mandir. Part III of Chapter 93 of the Hindu text VishnudharmottaraPurana also recommends building of temples within caves and chiselled out stones; atop hills amidst spectacular and serene views; within hermitages and forests; beside gardens; and at the upper end of a street of a town.

Layout:

Layout of a Hindu temple pursues a geometrical design known as vastu-purusha-mandala, the name of which is derived from the three vital components of the design namely Vastu meaning Vaas or a place of dwelling; Purusha, meaning the Universal principle; and Mandala meaning circle. Vastupurushamandala is a mystical diagram referred in Sanskrit as a Yantra. The symmetrical and self-repeating model of a Hindu temple demonstrated in the design is derived from the primary convictions, traditions, myths, fundamentality and mathematical standards. According to Vastupurushamandala, the most sacred and typical

template for a Hindu temple is the 8x8 (64) grid Manduka Hindu Temple Floor Plan also referred as Bhekapada and Ajira. The layout displays a vivid saffron centre with intersecting diagonals which according to Hindu philosophy symbolises the Purusha. The axis of the Mandir is created with the aid of the four fundamentally significant directions and thus, a perfect square is created around the axis within the available space. This square which is circumscribed by the Mandala circle and divided into perfect square grids is held sacred. On the other hand, the circle is regarded as human and worldly that can be perceived or noticed in daily life such as the Sun, Moon, rainbow, horizon or water drops. Both the square and the circle support each other. The model is usually seen in large temples while an 81 sub-square grid is observed in ceremonial temple superstructures.

Each square within the main square referred as 'Pada' symbolise a specific element that can be in the form of a deity, an apsara or a spirit. The primary or the innermost square/s of the 64 grid model called Brahma Padas is dedicated to Brahman. The Garbhagruha or centre of the house situated in the Brahma Padas houses the main deity. The outer concentric layer to Brahma Padas is the Devika Padas signifying facets of Devas or Gods which is again surrounded by the next layer, the Manusha Padas, with the ambulatory. The devotees circumambulate clockwise to perform Parikrama in the Manusha Padas with Devika Padas in the inner side and the Paishachika Padas, symbolising facets of Asuras and evils, on the outer side forming the last concentric square. The three outer Padas in larger temples generally adorn inspirational paintings, carvings and images with the wall reliefs and images of different temples depicting legends from different Hindu Epics and Vedic stories. Illustrations of artha, Kama, dharma and moksha can be found in the embellished carvings and images adorning the walls, ceiling and pillars of the temples.

Pillared outdoor halls or pavilions called Mandapa meant for public rituals with the ones in the east serving as waiting room for devotees adorns the large temples. The Mandir's spire, usually a tapering conical or pyramidal superstructure with a dome designed adhering principles of concentric squares and circles and referred in North India as Shikhaa and Vimana in South India is symmetrically aligned exactly above the Brahma Pada or the central core of the Mandir. Compounds of many larger temples house smaller temples and shrines that also follow fundamental aspects of grids, symmetry and mathematical perfection. Repetition and mirroring of fractal-like design structure forms a significant principle of Hindu temple designs.

The manuals comprising of Hindu temple layouts elucidates plans with

squares in the count of 1, 4, 9, 16, 25 and thus, reaching up to 1024. Each plan of different Padas has individual significance, for instance in one pada plan the pada is regarded as the seat for a devotee or hermit to perform yoga, meditation or offer Vedic fire; a four Padas plan, also a meditative design represents a core at the center; and a nine Padas layout that generally forms model of smallest temples has a divine surrounded centre. Although the perfect square grid principle is primarily found in different temples of India, some others hold exception such as the Teli-ka-mandir and the Naresar temple in Madhya Pradesh and the Nakti-Mata temple in Rajasthan, indicating that Hinduism welcomed flexibility, creativity and aesthetic independence of artists.

Different Styles of Temple Structure:

*** Nagara**

The Nagara style that is palpable in different parts of India with varied elaborations in different localities has two particular features. The first being presence of several graduated projections or rathakas in the centre of all sides of the square temple, thus bearing a cross-shape with several re-entrant angles on all sides. The second feature includes design of the spire or Shikhara that follow principles of concentric squares and circles and gradually taper in a convex curve while stretching upwards. The Kandariya Mahadeva Temple in Khajuraho in Madhya Pradesh is a fine example of this style.

*** Dravidian**

Fig 1. Dravidian

Fig 2. Nagara

Dravidian temple architecture evolved in South India predominantly comprise of temples built of sandstone, soapstone or granite. The square-shaped temple called Vimana has one or more storied pyramidal roof while its cell houses the image or emblem of the God. The Mandapas/Mandapams or porches are built in such a way that these precede and cover the door that leads to the cell. The Gopurams/Gopuras or elaborate gateway-towers or gate-pyramids encloses the temples. The Chaultris or pillared halls employed for different purposes forms one of the principal and constant features of this style. Temple tanks, wells, abodes of priests and other important buildings form part of this temple style. The famous Thanjavur temple of Tamil Nadu typifies this style.

*** Badami-chalukya**

Indian architecture saw an illustrious phase during the BadamiChalukyas rule. The foundation of cave temple architecture was laid by them on the banks of Malaprabha River in Karnataka during 500 and 757 CE. The Badami Cave temples situated in the town of Badami in northern Karnataka dating back to the 6th century is one of the finest examples of this architecture that consist of decorative pillars, finely chiselled ceiling panels and sculptures. More than 150 temples in the historic temple complex situated in the village of Aihole called 'Cradle of Indian architecture' and also Group of Monuments of Pattadakal are marked by UNESCO as World Heritage site comprising of architectural edifices like the Virupaksha temple and the Mallikarjuna temple are also brilliant examples of this style.

Fig 3. Badami- Chaluky Fig 4. Gadag

*** Gadag**

The Western Chalukya architecture or Gadag style of architecture is a specific style of decorative architecture that originated from the old dravida style and defines the Karnatadravida tradition. Evolved during 11th century it prospered for around 150 years till 1200 CE during the reign of Western Chalukya Empire in the Tungabhadra region of Karnataka and saw construction of around 50 temples. A distinct feature of this style was articulation. Kasivisvesvara Temple at Lakkundi and Saraswati temple in the temple complex of Trikuteshwara at Gadag are some of the temples that illustrate this style.

*** Kalinga**

This style having three specific types of temples prospered in Odisha and Northern Andhra Pradesh. The three styles are Pidha Deula, RekhaDeula and KhakharaDeula

with the first two linked with Shiva, Surya and Vishnu and the latter is predominantly associated with Goddesses Durga and Chamunda. Again the first type comprises of outer halls for offerings and dancing while the latter two comprise of the sanctum sanctorum. The word Deula means temple. The famous Jagannath Temple of Puri and Lingaraj Temple of Bhubaneswar portray RekhaDeula style while VaitalDeula of Bhubaneswar typifies KhakharaDeula and the Sun Temple at Konark remains a prominent example of Pidha Deula.

Fig 5.Kalinga

India has many temples which are as old as 1000yrs or even more. As we know, mainly these temples were the places for spiritual practices / pilgrimage; but apart from that many temples were also used for education, accommodation and political movements, and as for practicing archery and gym (body building, yoga etc.) too. Most of the temples were built by the kings / emperors / 'Raja' and 'Maharajs' or even rich people like merchants and jewellers. Ancient temples were classified as per their era, viz. Shiv-Kalin temples, 'Pandav-Kalin' temples, 'PeshvaKalin' temples etc. (word 'Kalin' indicates the respective Era / time). Mostly the temples were built in stone, with limited use of timber and metal (mainly for carving and architectural details). Strong stones viz. sandstone, basalt, marble was given a first choice. Often the Idol of a deity was preferred to be carved in a glazing-black coloured river stone from Nepal (stone obtained from River Gandaaki). But the local availability of the stone often used to decide the selection of material for construction of structural components. In certain cases the temples are found to be carved out of a single large rock formation (viz. caves and Stupas). The temples can be broadly classified as North-Indian, south-Indian temples and central Indian

temples, based on the style adopted. The availability of river water near construction sites, expert workers, elephants or bulls to doze the construction material has also made significant impact on the structure. The carving done in hard stone with fine grain size like marble, basalt and pink sandstone has shown better performance than the carving done in stone with large grain size or porosity, cracks, empty pockets etc. e.g. amygdaloidal basalt, Deccan-trap etc.

Building Structure:

The main construction used to be placed on a stable soil, on the massive foundation block. Often, the plinth level used to be of 6 feet height or even more than that. The foundations used to be dug deep below the existing ground level. To avoid seepage of water to the foundation, and even to facilitate the visitors to move around / encircle the temple, stone paving used to be provided on the periphery of the main temple. The paving used to keep the growth of large trees and shrubs away from the main temple, and thus helped to protect the footing. Because of the pavement it was possible to maintain the cleanliness of the temple also.

During the festivals and processions, the stone pavement used to be helpful to act like a floor slab for people to dance, sleep, dine etc. On the massive foundation-plinth block the workers used to place strong pillars to withstand the entire vertical loads of the roof, except the central dome, just above the deity. The central dome used to be supported using solid stone walls on the periphery of the dome. Often these pillars (columns) used to be derived out from a single piece of stone, usually away from the site and then transported and placed at the desired destination. In rare cases it is observed that the columns are made up of two or more pieces glued together using organic resins or some times with molten lead. The verticality of the columns was a critical issue, as in olden days there were no heavy load lifting devices / hydraulic cranes in existence. The job used to be done by a team of skilled masons along with helpers in a few weeks time, using a simple plumb bob suspended on all four sides from the top of the columns / capital. Considering the present situation and scientific growth the job done by our ancestors is very much satisfying. The artists used to use circular / rounded pebbles (looking like potatoes) from the river bed to transport the heavy objects on the slopes (in absence of elephants or bulls or horses). The pebbles used to serve as ball bearings to roll on the object. In a few cases circular wooden logs were also used. Rarely even poor men / villagers were used in place of animals. In olden Indian temples constructed using seasoned wood (especially in northern most India and Konkan region), could have longer beam spans as timber has lesser weight and better performance in flexure as

compared to stone.

On the main beam seating on the corbel, secondary beams / slab panels used to be placed in stone or timber (as per the requirement), to form the roof enclosure. Lightweight stones like slate or shell were preferred more. The stone roof used to have even cantilever projection at the outer boundaries of the temple, the flexural moment at the end of the cantilever used to be resisted by burring the support under heavy dome / walls on the top of the roofs. The temples which were constructed in dry / arid or dessert type land, water storage was of great importance. In such temples, tapping of perennial resources like large natural / artificial ponds / reservoirs / streams used to be very important task. Crack free bedrock for retaining the water was also an important parameter which the planner had to keep in mind. Temples located in Maharashtra, Madhya-Pradesh, Karnataka it was not a major problem to source water but temples in Rajasthan or even in Hilly areas were built considering the problem of water retention in mind. Clay strata (in the form of aquifers / acquiclude) to store water was even used by the visionary artists.

Maintenance:

From the structural construction it may be clear that the olden temples required very nominal maintenance. In most of the stone structures, the seepage of water and growth of vegetation, algae was a commonly faced problem. In modern time the contractors just solve this problem using acidic solutions. But in olden days it was not a feasible solution. Hence in many olden temples we find damages due to vegetation growth also. The timber structures were damaged due to fires by the foreign army. Apart from the protection of structure from environment, protection from attacks of the foreign army was a major issue which Indian temples have faced. The planning used to take care of the possibility of attack, still the attack done by use of launchers 'Toaph' used to be an issue of worry. In certain temples were metals or molten lead was used at joinery, could sustain the bomb attacks to a great comfort. But other temples just got flat in such attacks. In history many temples are found to be partly constructed. Or even a few are constructed by unskilled labours. Most of such temples came down to earth during seismic activity also. The kingdom used to appoint a special team of workers to maintain the temples, law and order at these places. This could be the reason behind the sound health of these temples.

Conclusion:

Indian temple presents humanity of India. Protection of these temples is responsibility of every person of India. Indian Archaeological department, civil and structural engineers, common citizens, local authorities have done handsome job to

Identify and preserve this 'Ancient indian Temples'. But still they need to be studied in more depth from 'mathematical' and 'Structural Analysis' and 'Design' point of view. Because in absence of intricate mathematics how the olden masons / workers were successful to quantify the structural behaviour, is the unsolved question? Also, in absence of modern concepts like durability, ductility, performance, strength, stiffness, flexibility etc. how the material has sustained for so many years (a large numbers of structures built in modern time start showing the signs of dilapidation in first ten or twenty years only)

References:

Temples in Maharashtra. Government Printing Press, Maharashtra.

Indian Temples. New Delhi: CBS publisher.

MandireaaniPratike

Surendra Varma, S. R. Sujata, M. C. Sathyanarayana, E. K. Easwaran, T. S. Rajeev, Mahesh Agarwal N. Mohanraj and Nilesh Bhanage. Captive Elephants of Temples of India.

Shah, Manikant. The Fabulous Wealth of Pre-British India. LokVigyan Kendra Das, Ar. Vinay Mohan. Graphic Transcription and Analytic Study of Architectural Proportions in Mayamatam. New Architecture and Urbanism: Development of Indian Traditions (Conference). New Delhi: India, 2007. 14.

Hardy, Adam. "Form, Transformation and Meaning in Indian Temple Architecture." In Paradigms of Indian Architecture, by G. H. R. Tillotson, Richmond: Curzon Press, 1998, 107-135.

Hardy, Adam. "Tradition and Transformation: Continuity and ingenuity in the Temples of Karnataka." The Journal of the Society of Architectural Historians, Vol. 60, No. 2, June 2001: 180- 199.

Acharya, Prasanna Kumar. Hindu Architecture in India and Abroad; Manasara Series, Volume VI (Oxford University Press, 1946)

Hardy, Adam. The Temple Architecture of India: Great Britain: John Wiley & sons. Ltd., 2007.

Kramrisch, Stella. The Hindu Temple; Vol-1 & Vol-2. New Delhi: Motilal Banarsidass, Indological Book House, 1976.

Vatsyayan, Kapila. The Square and the Circle of the Indian Arts. New Delhi: Roli Books International, 1983.

‘अनसूयाबाई आणि मी’ एक स्त्रीवादी पहाणी

डॉ. रंजना नेमाडे

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती ४१३१०२, जि. पुणे

Email : ranjana.srikant@gmail.com

Mob. 09764296003

‘अनसूयाबाई आणि मी’ पु. वा. काळे यांचे आत्मचरित्र आहे. त्यांनी स्वतःचे कर्तृत्व सांगण्यासाठी, आत्मचित्र काढण्यासाठी हे आत्मचरित्र लिहिले नसून पत्नीचे स्वभावचित्र काढण्यासाठी लिहिले आहे. यांच्या प्रस्तावनेत त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे ‘गड्याबरोबर नव्याची यात्रा’ या न्यायाने अनसूयाबाईंच्या चरित्राबरोबर त्यांचेही आत्मचरित्र काळे यांच्यापेक्षा त्यांच्या पत्नीने, अनसूयाबाईंचे व्यक्तिमत्त्व आपल्या मनात ठसते. पुरुषप्रधान पुरुषकेंद्री विचार चौकटीने स्त्रीकेडे नेहमी अभाववादी दृष्टीने पाहिलेले आहे. या आत्मचरित्र काळे यांनी स्वतःला केंद्रस्थानी न ठेवता पत्नीला केंद्रस्थानी ठेवले आहे. आत्मचरित्रभर काळे यांचे विचार आणि वर्तन स्त्रीवादी विचारांच्या जवळ जाणारे आहे असे दिसून येते.

काळे यांचे अनसूयाबाईंशी लग्न होण्यापूर्वी एक लग्न झाले होते. इ.स. १९१३ मध्ये त्या पत्नीचा मृत्यू झाला. त्यानंतर त्यांच्या आईने आग्रह करूनही त्यांनी लग्नास नकार दिला. सन १९१४ मध्ये अनसूयाबाईंनी फर्ग्युसन कॉलेज मध्ये प्रवेश घेतला तेव्हा काळे तिथेच शिकत होते. कॉलेजमध्येच त्यांची प्रथम दृष्टादृष्ट झाली. नंतर काळे यांच्या चुलत बहिणीच्या मध्यस्थीने त्यांनी अनसूयाबाईंशी पत्रव्यवहार सुरू केला पण त्यात अनसूया प्रेमाचा अंकूर अभिव्यक्त करणे टाळायची. तिचे लग्न तिच्या भावाने एका गृहस्थाशी ठरवले. त्यामुळे त्यांचा पत्रव्यवहार बंद पडला. तिचे लग्न ठरल्यामुळे काळे निराश झाले. दुसऱ्या मुलीशी लग्न करायचे नाही असा निश्चय करून त्यांनी सैन्यात कमिशन मिळवण्याचा प्रयत्न केला. ते न जमल्यामुळे अमेरिकेला स्थायिक होण्याचा विचार केला. तिच्या भावानेच ते लग्न मोडले. अचानकपणे १९६६ मध्ये त्यांचे अनसूयाबाईंशी लग्न ठरले. अनसूया सुंदर नव्हती. वेषही गबाळा असे. ती हेडस्ट्रॉंग मनस्वी होती. तसेच तिच्या मान अपमानाच्या कल्पना विलक्षण होत्या याची कल्पना असूनही काळे यांनी तिच्याशीच लग्न करण्याचे ठरले.

लग्नानंतर बाईंची मनःस्थिती नॉर्मल नसल्याने त्यांना घेऊन काळे नोकरीच्या गावी बंगलोरला गेले. तेथे महिना सुखाचा गेल्यावर डोहाळे लागले. त्यात त्यांचा अँबसेन्स विल पॉवर हा रोग उचल खातो. या काळात ते बाईंचा विक्षिप्तपणा सहन करतात. त्या कोणालाही न सांगता धारवाड, बेळगाव, पुणे, नाशिकला जातात. काळे यांचे आई आणि मामा त्यांना परत बंगलोरला

आणतात. पुण्यात त्यांना मुलगा झाला. तेंव्हा कोणाला न सांगता चौथ्या दिवशी त्या काळे यांना शोधण्यासाठी पर्वतीकडे पायी जातात. काळे तेव्हा जमशेटपूरला होते. तेथून त्यांना कसेबसे घरी आणतात. तो मुलगा दोन आठवड्यात गेल्यावर पूर्ण वर्षभर त्या आजारी पडतात. तेंव्हा काळे यांची आई तो आजार काढते. काळे यांना शिव्या शाप देणे, नीरांजन फेकून मारणे, पुन्हा दिवस गेल्यावर डोहाळ्यात कुणालाही अव्दातव्दा बोलणे, मुलाच्या मुंजीकरता आलेल्या पाहुण्यांना त्यांच्या अपरोक्ष सरबत केल्यावर (असे सरबत करणे म्हणजे) आपला अपमान झाला असे वाटून सर्व पाहुण्यांना बोलणे, त्यांच्या लग्नाच्या वेळी चांदीची भांडी गहान ठेऊन त्यांना लग्नसोहळा साजरा करावा लागला होता. त्यामुळे लग्नाच्या सिलव्हर ज्युबिलीला काळे यांनी नवीन चांदीची भांडी भेट दिल्यावरही मनावर ताबा न ठेवता रडारड करणे. यासारखे वर्तन केल्याने शेवटी नाईलाजाने त्यांना पुण्याच्या मॅटल हॉस्पिटलमध्ये ठेवतात. जमशेटपूरला गेल्यावरही अनसूयाबाईंना संतापाचे झटके येत असत. यासारखा विक्षिप्तपणा काळे सहन करतात.

अनसूयाबाईंना अवांतर गोष्टींकडे लक्ष द्यायला आणि मनःसंताप होण्याला अवकाश मिळू नये म्हणून काळे त्यांना आदिवासी मुलामुलींची शाळा चालविण्यास प्रोत्साहन देतात. त्यांचा हा सार्वजनिक कामाचा संबंध १९२० च्या जानेवारीत तुटतो. पण संधी आल्यावरही बाई मध्यप्रांत लेजिस्लेटीव्ह कौन्सिलवर स्त्री सभासद म्हणून जाण्यास नकार देतात. तेंव्हा काळे त्यांना तयार करतात. यानंतर त्या सार्वजनिक कामात रमून जातात. गांधीजींनी मीठ सत्यग्रहाकरीता प्रत्येक कुटुंबातून एक शिपाई देण्याचे आवाहन केले. तेंव्हा काळे या लढ्यात भाग घेण्याची ईच्छा व्यक्त करतात. बाईंनी त्यांना विरोध करून स्वतः जाण्याचा विचार मांडल्यावर शेवटी पंधरा दिवस विचार करून काळे यांनी धंद्यात रहायचे आणि बाईंनी लढ्यात जायचे ठरवतात. १९५२ च्या पार्लमॅटच्या निवडणुकीसाठी उभे राहण्यास काळे त्यांना प्रोत्साहन देतात. प्रचारात मदत करतात. त्यात त्या निवडूनही येतात. १९५७ च्या पार्लमॅटच्या निवडणूकीतही काळे त्यांना मदत करतात. १९६७ मध्ये इलेक्शन एजंट म्हणून काम पाहून त्यांना निवडून आणतात.

आपल्या पत्नीला मनःसंताप होण्यास वेळ मिळू नये म्हणून काळे पत्नीच्या कर्तृत्वाला बाब देताना दिसतात. गांधीजींच्या आवाहनानंतर स्वातंत्र्य लढ्यात जाण्याची त्यांची स्वतःची इच्छा असली तरी बाईंच्या म्हणण्याला मान देऊन स्वातंत्र्य लढ्यात जाण्यास परवानगी देतात. त्यात त्यांना सर्वपरीने सहकार्य करतात. काँग्रेसचा प्रचार करताना खेडगावातून परत यायला बाईंना रात्रीचे दोन दोन वाजत तेव्हा ते त्यांचे आणि माझे कार्यक्षेत्र बदलेले होते. 'त्याचे परिणाम भोगायला आम्ही दोघेही तयार होतो.' असा समजूतदारपणा दाखवतात.

त्यांचे लग्न झाल्यानंतरच्या काळात त्यांची आर्थिक स्थिती हालाखीची होती. अनसूयाबाईंच्या आजारामुळे त्या काळे म्हणतील त्याला कबूल होत होत्या. हे योग्य नाही याची जाणीव काळे यांना होती. ते म्हणतात, मला त्यांचे स्वत्व मारायचे नव्हते. पण मी तरी काय करू शकत होतो? कारण आर्थिक परिस्थितीने मला अगदी भंडावून सोडले होते. आमचे नातेवाईक आम्हाला हिडीसफिडीस करत होते. कुणाहीकडे स्वागत होत नव्हते. 'आम्ही जगात एकटे पडलो होतो..' हे सांगत असताना त्यांच्या मनात पत्नीच्या मताला स्वतंत्र किंमत देण्याची, त्याची कदर करण्याची खरेच इच्छा होती असे दिसून येते. त्यामुळे ते वरीलप्रमाणे पत्नीच्या कर्तृत्वास वाव मिळण्यासाठी प्रयत्न करतात, मदत करतात.

एवढ्यावरच न थांबता ते त्यांच्या कर्तृत्वाचे कौतुकही करतात. त्यातूनच पिकेटींग करताना पकडले जाऊन अनसूयाबाईंना झालेली शिक्षा, चिमूरच्या दंगलीतील भीतिग्रस्त स्त्रियांना धीर देऊन त्यांच्यासाठी जमेल तेवढी गोळा केलेली मदत, नागपूरच्या दंगलीतील प्रकरणात ज्यांना फाशी झाली असेल त्यांच्यासाठी फाशी निवारक समितीकरता निधी जमवण्याकरता केलेले प्रयत्न, आपले सर्व प्राण आणि शक्तीपणास लावून त्यांनी सात जणांची फाशी माफ करून घेणे, महिला परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून संततीनियमन आणि सोशल अफेयर्स करिता पोर्टलीयो नेमण्याच्या समस्येला वाचा फोडणे यासारख्या कर्तृत्वाचे कौतुक करतात.

तळेगावला असताना बाईंनी विहिरीचे पाणी काढणे, स्वयंपाक करणे, भांडी घासणे ही कामे कोणतीही कुरकुर न करता केली. तसेच त्या स्वयंपाक करण्यात निष्णात असून त्यांना स्वयंपाकाची आवड होती. प्रकृतीने सुदृढ असून १९२० नंतर त्यांना आजार माहिती नव्हता, त्या अत्यंत हलक्या मनाच्या होत्या, मनाच्या शुध्द व प्रेमळ होत्या. अशा परंपरेने स्त्रियांसाठी सांगितलेल्या गुणांचा उल्लेख करतात. तसेच परंपरेने स्त्रियांसाठी नाकारलेल्या गुणांचाही उल्लेख काळे करतात. त्यात त्या हेडस्ट्रॉंग, मनस्वी, तापट, मनासारख्या गोष्टी झाल्या नाहीत तर तोल सुटणे, टापटीपीने व निटनेटके राहणे न जमणे, पुरुषांशी बोलण्यात आत्मविश्वास, कलाकुसरीच्या कामात नावड, विणण्या शिवण्याचा कंटाळा, उत्तम अस्खलीत बोलणे, कोणाच्या आहारी न जाता फटकून बोलणे व वागणे, तोंडाच्या फटकळ, संततिनियमनासारख्या विषयावर गांधीजींशी धीटपणे बोलणे यासारख्या गुणांचा उल्लेख करतात. त्या तुरुंगात असताना तेथे मिळणारे दूध त्या धाकट्या मुलांसाठी ठेवत आपल्या सार्वजनिक कामामुळे मुलांकडे आपले दुर्लक्ष होते असे त्यांना वाटे. अभ्यंकरांनी त्यांच्याकडून राजकारणात अपेक्षा केल्यावर मी स्त्री आहे म्हणजे माझे मातेचे कर्तव्य मला प्रथम पार पाडले पाहिजे. ते साधून जे काय राजकारण किंवा समाजकारण करता येईल तेव्हा मी करीन. त्यामुळे मी राजकारणात पुढे नाही

आले तरी चालेल. मी फक्त शिपाई म्हणून राहण्यास तयार आहे. असे बाईंनी अभ्यंकरांना दिलेले उत्तर उल्लेखतात. परंपरेने स्त्रियांसाठी सांगितलेल्या आणि नाकारलेल्या गुणांची ते सहजपणे नोंद करतात. त्यात कोणताही अभिनिवेश दिसत नाही किंवा अनसूयाबाईंनी ते बदलावेत असाही त्यांचा आग्रह नाही.

पत्नीला एक व्यक्ती म्हणून, माणूस, म्हणून स्विकारण्याची त्यांची तयारी दिसते. म्हणूनच ते बाईंना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळण्यासाठी त्यांच्या नावाने घरे घेतात. काळे फाऊंडेशन ट्रस्टच्या त्या पगारी मॅनेजिंग ट्रस्टी होत्या. बाईंना आर्थिक स्वातंत्र्य देतातच शिवाय त्यांच्या तुलनेत आपल्यातील कमीपणा मान्य करता. बाईंच्या माहेरच्या तुलनेत आपल्या घरात फारसे कोणी शिकलेले नव्हते. त्यामुळे आपल्यापेक्षा बाईंची संस्कृत, मराठी, इंग्रजी वाङ्मयातील झेप फार मोठी होती, वाङ्मयीन रसास्वाद बाईंच्या बरोबरीने घेण्यास आपण असमर्थ होतो. बाई उत्तम अस्खलित बोलणाऱ्या वागण्यात हुशार, सहसा कोणाच्या आहारी न जाणाऱ्या, प्रसंगी फटकून बोलणाऱ्या, आपण बोबडे, उधळे असा कमीपणा मान्य करतात. पत्नी आपल्यापेक्षा गुणात वरचढ आहे हे मान्य करतानाच या वरचढ गुणांचे त्यांना कौतुक वाटते.

परस्पर विरोधी आचारविचारांमुळे त्यांची नेहमी भांडणे होत असत. असे असतनाही काळे यांची देशसेवेची इच्छा पूर्ण करण्याकरता सर्व नातेवाईक विरुद्ध असूनही बाई त्यांना प्रोत्साहन देतात. लग्नाच्या पहिल्या चार वर्षात आजार, हालअपेष्टा यातून तावूनसुलाखून बाहेर पडल्यावर त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा काळे यांच्यावर प्रभाव पडू लागला. प्रथमदर्शनी प्रेमातून त्यांनी अनसूयाबाईंशी लग्न केले तरी नंतर त्यांच्या सहवासातून प्रेमण निर्माण झाल्याचे दिसते. पुरुषवर्ग स्त्रियांची कुचेष्टा करतो. स्त्रीवरून शिवीगाळी करतो याचा बाईंना राग होता. स्त्रीला स्वतःचे अस्तित्व आपल्या घरच्या मंडळींना जाणवून दिले पाहिजे. या अनसूयाबाईंच्या स्त्रीवादाशी जुळणाऱ्या मताचा काळे आदर करतात. अभ्यंकरांनी अनसूयाबाईंना राजकारणात पूर्ण वेळ काम करण्याची गळ घालण्याचे काम काळे यांना सांगितले तरी ते बाईंच्या त्यासाठी असलेल्या नकाराचा आदर करतात.

अनसूयाबाईंच्या काँग्रेसमधील कार्याचा आढावा घेताना बाईंनी काँग्रेसमध्ये कार्य केले तरी मध्यमवर्गीय पांढरपेशी स्त्री कार्यकर्त्यांना त्या काँग्रेसमध्ये ओढू शकल्या नाहीत असे काळे म्हणतात. यावरून एखाद्या घटनेबद्दल सारासार विचार करण्याची, गुणांबरोबर त्यांची उणीव दाखवणे ही त्यांची समतोल वृत्ती दिसते. त्यांच्या पुरुष सहकाऱ्यांविषयी काळे आदराचे उद्गार काढतात. त्यांच्या मित्रांशी सलोख्याचे संबंध ठेवतात. बाईंचा मत्सर करणारे पुरुषही आहेत याची नोंद घेतात. काही प्रसंगी आपण उदार मनाचे आहोत असे दाखवण्याचा प्रयत्न करतात. उदाहरणार्थ अभ्यंकरांच्या शेवटच्या आजारपणातील प्रसंग.

पत्नीच्या कर्तृत्वास वाव देणारे, ती राजकरण, समाजकारणात पडल्यावर सर्व तऱ्हेची

मदत करणारे, बाईच्या स्त्रीवादी विचारांशी जुळणाऱ्या मतांचा आदर करणारे, मुलाच्या औरसपणाबद्दल बाईंशी वाद घालणारे, स्त्रीवादी विचारांशी साम्य असणाऱ्या काळे यंचा पारंपारिक पुरुषी अहंकार काही प्रमाणात आढळतो. स्त्रियांना आदर देण्याचे त्यांचे कारण स्त्रीवाद विरोधी असल्याचे दिसते. लग्नानंतर सतत कडाक्याची भांडणे होऊनही एकमेकांवरची प्रीती कायम होती याचे कारण ते त्यांना आपली देवता समजत होते म्हणून आपले प्रेम कायम राहीले असे ते म्हणतात. परंपरागात स्त्री पुरुष कल्पनेमध्ये स्त्रीला देवता कल्पून तिची पूजा केली जाते या विचारसणीचा प्रभाव त्यांच्यावर दिसतो. कुटुंबनियोजन करण्यामागची त्यांची वृत्ती पाहिली तर बाईंना सार्वजनिक काम करण्याची तळमळ होती म्हणून काही साधने वापरली तरी नंतर मात्र जास्त मुले नकोत, देशाचे दुर्दैव व दारिद्र्य यांचा प्रभाव पडून ते संततिनियमाची शस्त्रक्रिया करताना दिसतात. बाईंच्या शेवटच्या आजारात त्यांची सुश्रुषा करण्याची संधी मिळाली असे म्हणतात. खरे तर सहधर्मचारिणी या नात्याने ते त्यांचे कर्तव्यच होते पण येथे ते शुश्रुषेचे श्रेय स्वतःकडे घेतात. काळे यांच्या व्यक्तिमत्वात अशी विसंगती दिसून येते कारण ते ज्या काळात वावरले त्या काळात आजच्या स्त्रीवादी विचारांचा उगमही झालेला नव्हता.

समाजसुधारकांनी उच्चवर्णीय स्त्रियांच्या उध्दारासाठी म्हणून इंग्रजी शिक्षण व विचारामुळे स्त्रियांना मदत करण्यास सुरुवात केली होती. त्यात त्यांच्या उध्दाराची भावना असली तरी स्त्रीपुरुष समानतेची भावना नव्हती. केशवपन, बालविवाह, विधवांच्या पुर्नविवाहास उत्तेजन, स्त्रियांच्या शिक्षणास उत्तेजन देणे असा मर्यादित हेतू त्यामागे होता. परंतु स्त्रियांकडे देवता म्हणून पाहण्याची पारंपारिक दृष्टी मात्र बदलली नव्हती. अशा काळात आपल्या पत्नीच्या मनाचा, मतांचा विचार करून तिच्या कर्तृत्वास प्रोत्साहन देणारे वाव देणारे काळे त्यांच्या काळाच्या पुढेच गेले आहेत असे दिसते. त्या वेळची परिस्थिती लक्षता घेता पत्नीच्या परंपरेच्या दृष्टीने स्त्रीभावास न शोभणाऱ्या गुणांचे कौतुक करून त्यांच्या व्यक्तिमत्वास खीळ न घालता ते फुलवण्याची त्यांची वृत्ती कौतुकास्पद आहे.

‘माझी भूमिका’ मध्ये ते म्हणतात “पत्नीने जर पतीकडे आपला अन्नदाता रक्षक किंवा मुलांचा जनक याच नात्याने केवळ पहिले तर वैवाहिक जीवनात कधी गोडी उत्पन्न होणारच नाही. आपल्या पतीची आपण अर्धांगी आहोत म्हणजेच आपले आणि त्याचे नाते बरोबरीचे आहे, अशी तिची भावना असायला हवी. तसेच नवऱ्याने आपल्या बायकोला रखेली, दासी किंवा गुलाम आहे असे समजता कामा नये. लग्न होण्यापूर्वी पतीपत्नीचे संबंध आणि वैवाहिक जीवन यांच्यासंबंधी माझी धारणा अशा प्रकारची होऊन गेली होती.” यावरूनही काळे यांची वृत्ती स्त्रीवादाशी बरीचशी मिळतीजुळती असल्याचे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ : काळे पु. बा. अनसूयाबाई आणि मी संपादक सुरेश डोळके स्वतः १९६२

विडंबन काव्याचा राजकारणानुबंध

प्रा. चंद्रशेखर भारती

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग

तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती ४१३१०२, जि. पुणे

Email : cbharti999@gmail.com Mob. 9561444151, 7028961383

अमुख :

मराठीतील विडंबनगीत या काव्यप्रकाराचे मूळ इंग्रजी वाङ्मयात आढळते. सटायर याचा अर्थ औपरोधिक काव्य. एखाद्या सुपरिचित अशा काव्याचे अनुकरण करून किंवा नक्कल करून उपहासाचा वळणाने लिहिलेले कोचदार काव्य म्हणजे विडंबनकाव्य होय. विनोद हा याचा मूलभूत पाया असतो तर समाजातील सर्वच क्षेत्रातील विकृतीचे दर्शन घडवून ती विकृती नष्ट करणे हे त्याचे ध्येय असते. लोकांचे रंजन करता करता डोळ्यात अंजन घालण्याची किमया विडंबन कलेत असते.

मराठीतील विडंबन काव्याची परंपरा :

मराठी माणूस हा जीवनाकडे गंभीर दृष्टीने पाहतो आणि त्याच्या सर्व कृत्यांच्या मुळाशी एक व्यवहारिक दृष्टी असते अशी एक विचारसरणी प्रचलित आहे. हा त्याचा स्वभाव मराठी वाङ्मयातही दृष्टीस पडतो आणि म्हणूनच काही अपवाद वगळता मराठी भाषेच्या प्रांगणात 'हास्य कविता' हा प्रकार क्वचितच आढळतो. प्राचीन मराठी वाङ्मय 'शिशुपालवध', 'लीभा चरित्र', 'एकनाथांची भारुडे' यात विनोदाच्या सहाय्याने तत्कालीनन रिती रिवाजांचा उपहास केला आहे. तुकारामांनी आपल्या अभंगातून आणि पुढे शाहिरांनी आपल्या गळगौळण व सवाल जबाब मधून विडंबनाचा मोठा वापर केल्याचे जाणवते. पंडित कवींनीही विडंबनाचा आधार घेतला आहे. परंतु हमखास विडंबन काव्य म्हणून स्वतंत्रपणे उल्लेख करता येईल असे काव्य प्राचीन काव्यात किंवा शाहिरी काव्यात आढळून येत नाही. अव्वल इंग्रजी अंमलामध्ये मराठी वाङ्मयात नवनवीन प्रवाह आले त्यातूनच विडंबन काव्याचा प्रवाह मराठीत आला.

मराठीतील पहिले विडंबन काव्य म्हणून म.रा. तेलंग यांच्या 'संगीत हजामत' (१८८९) या पुस्तकच या उल्लेख केला जातो. त्यात किलॉस्करांच्या शकुंतला व सौभद्र या नाटकातील पदांची विडंबने आहेत. त्यानंतर मु.ग. पाटील यांचे 'कुलकर्णी लीलामृत' (१९३१) व पांडवप्रतापच्या धर्तीवर लिहिलेले शेटजी प्रताप हि दोन पुस्तके खूपच लोकप्रिय झाली. पण खऱ्या अर्थाने मराठीत विडंबन काव्य जन्माला आले ते १९२५ मध्ये. १९२५ मध्ये मराठी साहित्यात अभूतपूर्व अशी खळबळ उडवून देणारी 'झेंडूची फुल' हा मराठी विडंबन काव्यातील

फार मोठा व तितकाच महत्त्वाचा टप्पा मानलाच जातो. प्र. के. अत्रे यांबरोबरच पु. ल. देशपांडे यांनीही विडंबन क्षेत्रात मोलाची भर घालली आहे. 'माझे पौष्टिक जिवन', 'कांही स्त्री गीते', 'आणखी एक रस', 'सहानुभाव वाङ्मय', 'आंगुस्तान विद्यापीठ', 'पुढारी पाहिले', या आणि या सारख्या कलाकृतितून आपल्या नरम आणि विनोदप्रचुर शैलीतून, समाजातील विकृतीचे दर्शन घडविले आहे. अशी ही मराठीतील विडंबन काव्याची परंपरा या साऱ्या परंपरेत अढळ स्थानी असलेला ध्रुव तारा म्हणजे 'झेंडूची फुले' होय.

झेंडूच्या फुलेचे महत्त्व :

मराठीतील विडंबन काव्याला प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे महत्त्वाचे कार्य झेंडूच्या फुलाने केले आहे. काव्याच्या आणि पुढे राजकारणाच्या प्रांतातील नीतिमूल्यांची जे घसरण चालू होती तिला पायबंद घालण्याच्या हेतूने अत्रेनी हे काव्य लिहिले. आपल्या विनोदगर्भ उपहासाद्वारे अनेक 'प्रतिष्ठीतांचे' बुरखे फाडण्याचा त्यांचा हा प्रयत्न खूपच यशस्वी झाला. अत्रेच्या झेंडूच्या फुलांना दोन प्रकारचे अर्थ १. वाङ्मय क्षेत्रातील अनष्टि प्रथेचा समाचार घेणारे विडंबन काव्य

२. राजकीय क्षेत्रातील विडंबन काव्य असे आहेत.

१. वाङ्मय क्षेत्रातील अनष्टि प्रथेचा समाचार घेणारे विडंबन काव्य :

१९२० च्या दरम्यान निरनिराळी सोंगे घेऊन मराठीतील कविमंडळी वाङ्मयाच्या क्षेत्रात धुमाकूळ घालीत होती. नावीन्याच्या नावाखाली कवितेत फारशी, उर्दू आणि गावठी मराठी शब्दांची बेंगरूळ भेसळ केली जात होती. केशवसुत, गोविंदाग्रजांचे अवमूल्यन चालू होते. हे सारं थांबविण्यासाठी अत्रेनी अनेक विडंबन काव्ये लिहिली. 'कविता आणि चोर' या काव्यात चोरापेक्षा कवीच चोर आहे हे त्यांनी दाखवून दिले आहे. एकाच विषयावर अनेकांनी ठरवून काव्यरचना करण्याच्या रविकिरण मंडळाच्या प्रयोगाची तर त्यांनी रस्त्यावर पडलेल्या विडीच्या थोटकार या शीर्षकाची दोन सुनीते लिहून धमाल उडविली आहे. शामले या कवितेत माधव ज्युलियन यांच्या कवितेतील चमत्कारिक विशेषांची टर उडविली आहे. तर कोणताही फालतू विषय घेऊन काव्य करणाऱ्या कवींचा समाचार त्यांनी काषायपेयपात्र पतित 'मक्षिकेप्रत' या काव्याद्वारे घेतला आहे.

'कवी आणि कारकून' या कवितेतून कारकुनापेक्षाही कवी हा नक्कल करण्यात कसा पटाईत आहे. हे दाखविले आहे. पाखरा येशील का परतूनि या काव्यावर परीटा येशील कधी परतुनी हे विडंबन काव्य केले आहे.

थोडक्यात मराठी कवितेतील बांडगुळांचा त्यांना खरपूस असा समाचार झेंडूच्या फुलातून घेण्याचा आहे.

२. राजकीय क्षेत्राचा समाचार घेणारी विडंबन काव्ये :

महाराष्ट्रात संस्कृतीचा सच्चा रखवालदार म्हणून आचार्य अत्रेंचा उल्लेख केला जातो. त्यांनी आपली सारी हयात यासाठी घालविली. १९५० ते १९५६ च्या दरम्यान राजकारणातील अनिष्ट गोष्टींवर त्यांनी विडंबन काव्याचे शस्त्र उगारले. मोरारजी देसाई, यशवंतराव चव्हाण, स. का. पाटील, काकासाहेब गाडगीळ, पंडित नेहरू अशा अनेक नेत्यांचाच विसंगतीवर नेमकेपणाने बोट ठेवले आहे. प्रामुख्याने काँग्रेस पक्षातील पुढाऱ्यांनी त्याकाळी जी बेजबाबदार वक्तव्ये केली, स्वार्थासाठी वाटेल ती कृत्ये केली, त्यावर कडाडून हल्ला केला आहे. उदा. यशवंतराव चव्हाण आणि भाऊसाहेब हिरे यांच्याबाबतीत – ‘मोरारजींच्या पायातले हे दोन मंत्री पायताण । असे कडवट लेखन केले आहे. स्वार्थी पुढाऱ्यांचा समाचार घेताना ते म्हणतात –

‘मना सज्जना चार आण्यात फक्त
तुला व्हावयाचे असे देशभक्त
तरी सांगतो शेवटी युक्ती सोपी
खिशामाजी ठेव सदा गांधी टोपी’

समारोप :

अशाप्रकारे विडंबन काव्याने त्या काळी हास्य, विनोद, उपहास याद्वारे समाजातील वाईट प्रवृत्तीवर हल्ला चढवला होता. साहित्याबरोबरच राजकारणातीलही वृत्तींवर त्या काळातील विडंबन काव्याने खरपूस समाचार घेतला आहे हे दिसून येते व विडंबन काव्याचा राजकारणानुबंध उलघडून दाखविता येतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. राजाध्यक्ष विजया संपा मराठी समीक्षा संज्ञा संकल्पना कोश, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती : २००२
२. कोनापल्ले नागनाथ, साहित्याचा अन्वयार्थ मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती : १९९६
३. जाधव रा. ग. संपा ‘मराठी विश्वकोश’ खंड-३, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
४. श्री. लक्ष्मणशास्त्री, ‘मराठी विश्वकोश’ खंड -४, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७६.
५. जाधव रा. ग. ‘साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ,’ कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९७५

काश्मीर प्रश्नाचे आंतरराष्ट्रीय राजकारण

प्रा. रामकिशन एस. आवाड

सहाय्यक प्राध्यापक, संरक्षणशास्त्र विभाग
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती ४१३१०२, जि. पुणे

Email: ramkishan.awad@gmail.com

Mob.: 08805625130

प्रस्तावना :

काश्मीर राज्यात मुस्लिम संख्या बहुसंख्यांक आहे. आज काश्मीर राज्याची विभागणी भारताच्या आझाद काश्मीर, पाकिस्तानच्या पाक व्याप्त काश्मीर व चीन आक्सई चीन या देशात झालेली आहे. भारतातील आझाद काश्मीरची विभागणी जम्मू, काश्मीर व लडाख या तीन भागात केलेली आहे. जम्मू मध्ये हिंदु, काश्मीरमध्ये मुस्लिम तर लडाखमध्ये बौद्ध धर्माचे लोक बहुसंख्येने आहेत

१४ व १५ ऑगस्ट १९४७ ला पाकिस्तान व भारत या दोन देशांना स्वातंत्र्य मिळाले. ब्रिटिश साम्राज्यात जी अनेक संस्थाने होती. त्यांना भारत किंवा पाकमध्ये सामील होण्याची किंवा स्वतंत्र राहण्याची संधी दिली होती. काश्मीर संस्थान हे त्यातील प्रमुख संस्थान होते. काश्मीरचा प्रमुख राजा हरिसिंगाने या दोन्ही देशात सामील न होता स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला होता. पाकिस्तान मात्र राजा हरिसिंगाचे धोरण मानायला तयार नव्हता. काश्मीर सोबत असणारी दळणवळण व्यवस्था पाकने पूर्णपणे बंद केली व आपले लष्कर सामान्य नागरीकांच्या वेशात पाठवून काश्मीरमध्ये राजाच्या विरोधात असंतोष निर्माण करण्यासाठी पाठविले. या घुसखोरांनी सरकारी ठिकाणावर ताबा मिळवायला सुरुवात केली. राजाने भारतात येऊन भारत सरकारच्या सामीलनाम्यावर सही केली. भारत पाक युध्दाला सुरुवात झाली.

पाकिस्तानची भूमिका :

काश्मीर प्रश्नाबाबत पाकिस्तानी लष्कराची भूमिका जहाल होती. हा प्रश्न राजकीय नेत्यांकडून सुटेल, यावर लष्कराचा विश्वास नव्हता. राजकीय नेते सत्ता मिळवण्यात आणि टिकविण्यात गुंतलेले होते. लष्कराला आपल्या पध्दतीनं तो प्रश्न सोडवण्याची धाई झाली होती. पण त्याकरता गरज होती, ती आधुनिक शस्त्रास्त्रांची. त्यासाठी अमेरिकेशी संबंध वाढवून शस्त्राची गरज पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत होती.

अमेरिकेच्या दृष्टीने पाकिस्तान हा दक्षिण आशियातील एक महत्वाचा देश आहे. पाकिस्तान आपले स्थान आशियाच्या चौकटीत बसवण्यासाठी व्यूहरचना आखली होती.

तेलाच्या कारणाने अमेरिका पश्चिम आशियाला जिवापाड जपत होती. खनिज तेलाने संपन्न देशात रशिया शिरणार नाही. या कारणामुळे अमेरिकेने पाकिस्तान बरोबर आपले लष्करी संबंध वाढवून शस्त्रास्त्राचा पुरवठा करीत होता.

अमेरिका आणि सो. रशिया या दोन महासत्तेमध्ये जगाची विभागणी झाली. अमेरिकेने जगातील रशियाच्या 'साम्यवादी आक्रमणाला' नियंत्रित करण्यासाठी पश्चिम आशियात सेन्टो आणि आग्नेय आशियात सिएटो करार घडवून आणले होते. पाकिस्तानने बळजबरीने या करारात सामील होऊन सर्व प्रकारचे आक्रमण असा बदल घडवून आणला. पंतप्रधान महंमद अली बोगरा यांनी उघडपणे सांगितले कि "भारताबरोबरचा काश्मीर प्रश्न सोडवण्यासाठी आम्ही या करारात सामील झालो आहोत." पाकिस्तानच्या या धोरणामुळे अमेरिकेने पाकला शस्त्रास्त्र व जागतिक पाठिंबा द्यायला सुरुवात केली.

अक्साई चीन :

१९५७ मध्ये चीनने १२०० कि.मी. लांबीचा राष्ट्रीय महामार्ग तयार झाल्याचे जाहीर केले. त्यातील १८० कि.मी. लांबीचा रस्ता अक्साई चीनच्या भागातून गेल्यामुळे भारताने विरोध केला. तेंव्हापासूनच चीन व भारतात तणावाचे वातावरण सुरू झाले. आणि १९६२ ला चीनने आक्रमण करून अक्साई चीनवर ताबा मिळवला आहे. १९१४ ची मॅकमोहन सीमा रेषानुसार अक्साई चीन भारताच्या ताब्यात येतो. तर १८९८ साली चीनने आखलेल्या सीमा रेषेनुसार अक्साई चीन चीनच्या ताब्यात येतो. भारताच्या ईशान्येकडच्या भागामध्ये जशी चीनची घुसखोरी चालत होती, तशीच ती काश्मिरमधल्या हुझा भागातही चालायची. या भागाला पाकिस्तानने 'नॉर्दर्न एरिया' असं नाव दिले होते. पण त्याला आपल्यात समाविष्ट केलं नव्हतं. तो प्रशासकीय दृष्ट्या ताब्यातही नव्हता. १९५९ मध्ये चीनने या भागात घुसखोरी केल्यावर अयूब खान चिडून म्हणाले. "चीननं आमच्या हद्दीत प्रवेश केल्यास ते खपवून घेतले जाणार नाही." त्यावर चीनने तातडीनं त्यांच्याकडे त्या भागाचा नकाशा पाठविला. ब्रिटिश कालीन आणि चीनच्या नाकशात ३४०० चौ. कि. मी. फरक होता.

भारताचे चीन सोबत १९६२ ला युद्ध चालू असताना साम्यवादी चीनच्या विरोधात अमेरिका भारताच्या मदतीला धावली होती. त्यामुळे पाकने चीन बरोबर १९६३ साली एका करारानुसार पाकव्याप्त काश्मीर मधल्या ८८०० चौ. कि. मी. च्या वादग्रस्त भागातील ५३०० चौ. कि. मी. भाग चीनला दिला. काश्मीरचा प्रश्न सुटल्यावर त्यावर अंतिम निर्णय घेतला जाईल. अशी करारात नोंद करण्यात आली होती. भारताच्या भूमिकेबद्दल दोन्ही देशांनी विचार केला नाही. १९६४ ला चीनने काश्मिर प्रश्नाबाबत आपल्या बाजूने उभे रहावे अशी पाकची

इच्छा होती. चौ एन लाय कराचीला आल्यावर म्हणाले की, काश्मीरचा प्रश्न काश्मीरी जनतेच्या इच्छेनुसार सोडवला जाईल, अशी आशा आहे. थोडक्यात चीनचा पाकिस्तानने पाठिंबा मिळवला होता.

नकारात्मक अधिकार :

युनोमधील सुरक्षा परिषद ही जागतिक शांतता व सुरक्षितता टिकवून ठेवण्यासाठी प्रयत्न करीत असते. यामधील अमेरिका, रशिया, ब्रिटन, फ्रान्स व चीन या पाच राष्ट्रांना सुरक्षा परिषदेमध्ये कायम सदस्यपद दिलेले असून त्यांनाच नकारात्मक अधिकार दिलेला आहे. काश्मिर प्रश्नावर एकुण सातवेळा रशियने भारताच्या बाजूने नकाराधिकार वापरलेला आहे. यामध्ये साती वेळेस अमेरिकेने पाकच्या बाजूने समर्थन दिले तर ब्रिटन, फ्रान्स व चीन या देशांनी तटस्थेची भूमिका घेतली आहे. तरीपण काश्मीर प्रश्नाबाबत चीनचे धोरण पाकच्या बाजूने होते. अडचण होती ती फक्त रशियाची त्यामुळे आयूब खान यांनी रशियापुढे एक प्रस्ताव ठेवला होता. "अमेरिकेला आम्ही आमचा तळ वापरू देणार नाही. त्याबदल्यात रशियाने युनोमध्ये काश्मीर प्रश्नाबाबत नकाराधिकार वापरू नये" असे होते. परंतु रशियाने काश्मिर प्रश्नाबाबत काहीही आश्वासन दिले नाही. यावरून लक्षात येते की रशियाने भारताला खंबीरपणे पाठिंबा दिलेला आहे.

सिंधू करार :

भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात काश्मीर मधील हिमालयात उगम पावणाऱ्या नद्यांच्या पाण्याचा प्रश्न जागतिक बँकेच्या मदतीने १९६० ला 'सिंधू पाणी वाटप करार' मधून सोडवला. यातील रावी, बियास व सतलज या तीन नद्यांचे पाणी पाकला मिळाले. आंतरराष्ट्रीय नियमानुसार पाण्याचे समान वाटप झाले होते. अशा पद्धतीनेच आपआपल्या ताब्यात असलेल्या काश्मीरच्या भूप्रदेशाला भारत व पाकने एकमेकांना मान्यता देऊन हा प्रश्न सोडवला जावा ही आंतरराष्ट्रीय स्तरातुन प्रयत्न होत आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघटना :

काश्मीर प्रश्न आज न सोडवलेल्या जगातील सर्वात जुना आंतरराष्ट्रीय संघर्ष आहे. हा प्रश्न आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सोडवण्याचा अनेक संघटनांनी प्रयत्न केला आहे. १९४७ मध्ये भारत पाकमध्ये काश्मीरमध्ये युद्ध झाले. काश्मीर प्रश्नावरील मधील वादविवाद काश्मीर प्रश्न या शीर्षकाने सुरू झाला. काश्मीर प्रश्न सर्व प्रथम १ जानेवारी १९४८ रोजी UN सुरक्षा परिषदेमध्ये मांडला, ज्यामध्ये UN च्या चार्टरच्या अनुच्छेद ३५ (प्रकरण ६) अंतर्गत पाकिस्तान विरुद्ध तक्रार दाखल केली. त्यामध्ये पाकिस्तानवर घुसखोरांचे समर्थन करण्याचा व

काश्मीरवर ताबा मिळविण्याचा आरोप भारताने केला होता. या ठिकाणावरूनच खऱ्यार्थाने काश्मीर प्रश्नाला आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. पुढील वर्षी १ जानेवारी १९४९ रोजी UN ने दोन देशांमध्ये युद्धबंदी लागू करण्यास मदत केली आणि भारत आणि पाकिस्तानमधील विवादीत क्षेत्रात लाईन ऑफ कंट्रोल (LOC) सीमा रेषा आखली. या सीमेची लांबी ७४० कि.मी. आहे. जी भारत पाक आंतरराष्ट्रीय सीमारेषेपेक्षा वेगळी होती. १९४७-४८ च्या युद्धानंतर संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद (UNSC) आणि UN कमिशन फॉर इंडिया अँड पाकिस्तान (UNCIP) यांनी अनेक ठराव पास केलेले आहेत. तरी महासत्तांच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणामुळे संयुक्त राष्ट्र संघटना हा प्रश्न सोडवू शकली नाही.

काश्मीर प्रश्नावर अमेरिकेने पाकिस्तानला दिलेले समर्थन तर रशियाने भारताला दिलेले समर्थन हा राजकिय बक्षिसाचा प्रकार आहे. पाकिस्तान अमेरिका पुरस्कृत सिएटो आणि सेन्टो या दोन संघटनेचा सदस्य बनल्यानंतर लष्करी बक्षिसांची मोठी खेरातच पाकला मिळत राहिलेली आहे. भारताचा महासत्ता म्हणुन होत असलेला उदय दक्षिण आशियाच्या विभागीय सत्ता समतोलावर परिणाम करणारा आहे. त्यामुळे भारतावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अमेरिका पाकिस्तानचा साधक म्हणुन उपयोग करीत आहे.

संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेने मध्यस्थी मार्फतदेखील काश्मीर प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. मध्यस्थी म्हणजेच तिसरा पक्ष असतो. किंवा एखाद्या व्यक्तीची किंवा संघटनेची निवड समस्या सोडविण्यासाठी केली जाते. ऑस्ट्रेलियाच्या उच्च न्यायालयाचे तात्कालिन न्यायाधिश सर ओवेन डिकसन हे १४ मार्च १९५० च्या सुरक्षा परिषदेच्या ठरावानुसार UN चे प्रतिनिधी म्हणुन भारत आणि पाकिस्तानमधील काश्मीर प्रश्नाचा प्रस्ताव मांडला. भारत व पाकिस्तानमध्ये UN कमिशनच्या पाच सदस्यांनी १३ ऑगस्ट १९४८ आणि ५ जानेवारी १९४९ च्या ठरावाच्या आधारावर युद्धबंदी करून २७ जुलै १९४९ रोजी दोन्ही देशांनी संघर्ष विरोधी रेषा (युद्धबंदी रेषा – Ceasefire line) तयार केली. युद्धाच्या काळात ताब्यात घेतलेल्या भूप्रदेशानुसार आझाद काश्मिर भारताकडे आलेला आहे तर पाक व्याप्त काश्मीर पाकिस्तानकडे गेलेला आहे. ही कार्यवाही युद्ध थांबवण्यासाठी केली होती. पण तीच्यामध्ये आजपर्यंत काहीही बदल झालेला नाही.

डॉ. डिकसन यांच्या 'डिकसन योजने' नुसार लडाखचा भाग भारताकडे, उत्तरेचा भाग आणि पाक व्याप्त काश्मिर पाकिस्तानकडे, जम्मुचे विभाजन केले आणि काश्मिर खोऱ्यात लोकमत घेण्याची कल्पना मांडली होती. पाकिस्तानने प्रथम विरोध केला मात्र नंतर सहमती

दिली. हा ठराव नेहरूंनी मान्य केला नाही / स्विकारला नाही. कारण त्यामध्ये काश्मीर स्वतंत्रता, अखंडतेचा उल्लेख नव्हता.

जनरल मॅकनॉकटन यांनी सुरक्षा परिषदेच्या अध्यक्षपदी असताना २२ डिसेंबर १९४९ रोजी ४५७ च्या बैठकीत जम्मू काश्मीर संदर्भात प्रस्ताव मांडला होता. या प्रस्तावामध्ये त्यांनी असे सुचित केले होते कि काश्मीरमध्ये मुक्त आणि निःपक्ष लोकशाही पद्धतीने लोकमत/जनमत शक्य तितक्या लवकर घेऊन भारत पाक या दोन्ही सरकारने द्विपक्षीय पातळीवर समस्यांचे निराकरण करावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती.

UN चे मध्यस्थी म्हणून डॉ. ग्राहम यांनी देखील भारत पाकिस्तानातील काश्मीर प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला होता. २७ मार्च १९५३ ला शेवटचा अहवाला सादर केला. त्यात त्यांनी एकूण ४ प्रस्ताव संघर्ष सोडवण्यासाठी सांगितले. यांच्या प्रस्तावाचा उद्देश सर्व पाक सैनिक, आदिवासी आणि पाकिस्तानी नागरिक जे की काश्मिरचे मुळ रहिवासी नाहीत. त्यांना पाकिस्तानने परत पाठवावे. दोन्ही देशांची सैन्य संख्या कमी करावी. यापैकी कोणतीही कार्यवाही झाली नाही.

ऑर्गनायझेशन ऑफ इस्लामिक कॉन्फरन्स :

ऑर्गनायझेशन ऑफ इस्लामिक कॉन्फरन्स (OLC) या काश्मीर संघटनेची स्थापना १९६९ ला मोरोक्कोची राजधानी येथे झाली. जगभरातील ५७ मुस्लिम देशांच्या या संघटनेने सुरुवातीपासूनच काश्मीर प्रश्नावर पाकिस्तानची पाठराखण केली आहे. भारतात देखील इंडोनेशियाच्या खालोखाल मुस्लिमांची संख्या असल्याने इंदिरा गांधी यांनी आपले कृषिमंत्री फक्रुद्दीन अली अहमद यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय शिष्टमंडळाला पहिल्या अधिवेशनात पाकिस्तानचे काश्मिर प्रश्न उपस्थित केला तर त्याला प्रति उत्तर देण्यासाठी पाठविले होते. या सहभागाला पाकिस्तानने मोठ्या प्रमाणात विरोध केला होता. या संघटनेची उभारणी करण्यात पाकिस्तानचा मोठा वाटा असल्यामुळे त्याचेच वर्चस्व राहिले. शेवटी भारतीय शिष्टमंडळाला अपमानित होऊन परतावे लागले होते. २७ सप्टेंबर २०१८ च्या बैठकीत पाकिस्तानचे परराष्ट्रीय मंत्री शह मेहमुद कुरेशी यांनी काश्मीर प्रश्न मांडला होता. UN च्या महासभेच्या उपस्थितीत कुमार यांनी म्हण्टले की इस्लामाबाद हे बऱ्याच काळापासून हे प्रयत्न करीत आहे. नुकत्याच पुलवामामधील दहशतवादी हल्ल्याचा मुस्लिम देशांनी निषेध केला असला तरी भारतीय हवाई दलाच्या कारवाईवर टीका करून संयमाचे अहवान केले आहे. यात पाकिस्तानला दुखावण्याची त्यांची तयारी नाही. यावरूनच लक्षात येते की पाकिस्तान आजही काश्मिर प्रश्नावरून आंतरराष्ट्रीय राजकारण करून जागतिक मत आपल्या बाजूने वळवण्याचा व काश्मिर प्रश्न

पेटवत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

समारोप :

काश्मीर प्रश्न शांततेने सोडवला जावा यासाठी भारताने तो संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेमध्ये नेला होता. पण आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील महासत्तांच्या धोरणामुळे व पाकिस्तानच्या आडमुटी धोरणामुळे काश्मीर प्रश्न सोडवला गेला नाही. तो प्रश्न सतत चिगळत ठेवण्यासाठी पाकिस्तान काश्मीरमध्ये दहशतवादी हल्ले करीत आहे. तसेच जागतिक पाठिंबा मिळविण्यासाठी देखील प्रयत्न करीत आहे. या दोन्ही देशांनी देखील सुरुवातीपासूनच काश्मीर प्रश्न द्विपक्षीय पातळीवर न सोडवता आंतरराष्ट्रीय राजकिय स्तरावर रंग देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे आतापर्यंत काश्मीर प्रश्नामुळेच पाकने भारताच्या विरोधात अमेरिकेचा तर अमेरिकेने रशिया व आशियातील देशांच्या विरोधात पाकचा वापर केलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

1. Pakistan raising Kashmir issue at OLC unwarranted : India, the Time of India 27 sep 2018
2. www.brookings.edu/research/kashmir-redefining-the-u-s-role
3. <https://www.frontline.in/static/html/fl1921/stories-the-dixen-plan>
4. www.pakun.un.org/kashmir/historypdf
5. www.academai.edu/0488184/role-of-u-n-On-kashmir-issue
6. सावध ऐका.... चीन – पाकिस्तान युती : एक आव्हान – विषाखा पाटिल, राजहंस प्रकाशन, सदाशिव पेठ पुणे ४११ ०३०
7. India and Pakistan : The First Fifty Years by S. S. Harrison, P. H. Kreisberg, D. Kux, Cambridge University Press (December 28, 1998)
8. US Policy towards India & Pakistan - Gupta R. C., Delhi: B. R. Pub. Corp.; New Delhi: distributed by D. K. Publisher's Distributors, 1977.

रायगड (१६८९-१८१८)

मोहिते दिगंबर तुळशीदास

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग

तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती ४१३१०२, जि. पुणे

Email Id.: digambarmohite12@gmail.com

Mob.: 7350230678

प्रस्तावना :

मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये रायगडचे महत्त्व अनन्य साधारण असे आहे. रायगडावर शिवाजींचे दोन राज्याभिषेक झाले. संभाजींची राजकीय कारकिर्द ज्या रायगडावर घडली. त्या रायगडाचे वर्णन सभासद बखरकारने पुढील शब्दात केले आहे.

राजा खास जाऊन पाहता गड बहुत चखोर चौतर्फी गडाचे कडे
तासिल्या प्रमाणे दीड गाव उंच पर्जन्यकाळी गवत उगवत नाही आणि
धोंडा तासिव एकच आहे. दौलताबाद हा पृथ्वीवरील चखोर गड खरा;
परंतु तो उंचीने थोडका दौलताबादचे दशगुणी उंच असे देखोन
संतुष्ट झाले आणि बोलिले तात्कास जागा हाच गड करावा.^१

अशा रायगडा विषयी जनमाणसात प्रचंड कुतुहल असल्याचे दिसून येते. सदर शोधनिबंधामध्ये मी १६८९-१८१८ दरम्यानचा रायगडावरील राजकीय घटना मांडण्याचा यथोचित प्रयत्न केला आहे.

शिवपूर्वकालीन रायगड :

ज्या किल्ल्याचा उल्लेख युरोपियन लोक पुर्वेकडील जिब्राल्टर असा करतात. तो रायगड विविध नावांनी ओळखता जातो. ती नावे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील -

१. रायगड	२. रायरी	३. इस्लामगड	४. नंदादीप	५. जंबुद्वीप	६. तणस
७. रांशवटा	८. बेदनूर	९. रायगिरी	१०. राजगिरी	११. भिवगड	१२. रेड्डी
१३. शिवलेका	१४. राहीर	१५. पुर्वेकडील जिब्राल्टर ^२			

अशा रायगडचा राजकीय प्रवास सुरू होतो १२ व्या शतकापासून तेव्हा रायगडची सत्ता मराठा पाळेंगाराच्या हाती असते. १४ व्या शतकात विजयनगरचे साम्राज्य निर्माण झाल्यानंतर रायगडचा ताबा विजयनगरकडे जातो. १४६३ मध्ये अल्लाउद्दीन शाह बहामनी २ रा याने रायगडावरील अधिकाऱ्यास आपले स्वामित्व मान्य करण्यास लावले. बहामणींच्या अस्तानंतर

अहमदनगरच्या निजामशाहने रायगड आपल्या ताब्यात घेतला. निजामशाहीत कैदी ठेवण्यासाठी रायगडचा उपयोग केला जात असे.^३

इ.स. १६३६ साली मोगल सम्राट शहाजहान व विजापुरचा आदिलशहाच्या संयुक्त फौजेने निजामशाही वर विजय मिळवला. यानंतर मोगल व आदिलशहा यांच्यात एक करार होतो. या करारानुसार रायगडचा ताबा आदिलशहाकडे जातो.

शिवाजींच्या ताब्यातील रायगड :

रायगड जावळीच्या सुभ्यामध्ये येतो. जावळी चा भाग घनदाट अरण्याने वेढला असल्याने तेथे प्रत्यक्ष नियंत्रण प्रस्थापित करणे आदिलशाहीला शक्य नसल्याने आदिलशाहीने जावळीचा भाग मोरे घराण्याकडे दिला होता. मोरे घराण्याला 'चंद्रराव' हा किताब आदिलशहाने दिला होता.

१६५५ च्या दरम्यान चंद्रराव दौलतराव मोरे निपुत्रीक मरण पावला. याच सुमारास विजापुरचा आदिलशहा देखील मरण पावला. या राजकीय घडामोडींचा अचूक फायदा शिवाजींनी करून घेतला आणि १५ जानेवारी १६५६ रोजी शिवाजीने जावळी आपल्या ताब्यात घेतली. यानंतर 'चंद्रराव' यशवंतराव मोरे गुंजण मावळचा देशमुख हैबतराव सिलीमकर याच्या मध्यस्तीने शिवाजीनबरोबर करार करतो. या करारानुसार रायगडचा ताबा मे १६५६ मध्ये शिवाजींना मिळतो.

जून १६६५ मध्ये शिवाजी व मिर्झाराजे जयसिंग यांच्यात पुरंदरचा तह झाला. या तहानुसार शिवाजीकडे १२ किल्ले राहिले त्यात रायगड होता.

६ जून १६७४ रोजी शिवाजींनी स्वतःचा पाहिला राज्यभिषेक करवून घेतला आणि मराठ्यांचे स्वतंत्र सार्वभौम स्वराज्य निर्माण झाले. यानंतर शिवाजींनी २४ सप्टेंबर १६७४ रोजी शाक्य पंथीय निश्चलपूरीकडून स्वतःचा दुसरा राज्याभिषेक करवून घेतला. ३ एप्रिल १६८० रोजी रायगडावर शिवाजींचा मृत्यू होतो.

संभाजीकालिन रायगड :

शिवाजींच्या मृत्यूनंतर संभाजी संघर्ष करून राजपद प्राप्त करून घेतात. १६ जानेवारी १६८१ रोजी संभाज स्वतःचा राज्याभिषेक करून घेतात. संभाजी गादीवर येताच मोगल-मराठा संघर्ष सुरू होतो. हा संघर्ष सुरू असतानाच १ फेब्रुवारी १६८९ रोजी संगमेश्वर येथे संभाजी पकडले जातात आणि ११ मार्च १६८९ रोजी मारले जातात.

२५ मार्च १६८९ रोजी इतिकादखान उर्फ झुल्फिकारखान याने रायगडला वेढा घातला. मराठ्यांची राजधानी रायगडला पडलेला हा वेढा सुमारे सव्वा महिने असतो. ३ नोव्हेंबर १६८९

रोजी रायगड मोगलांच्या हाती पडतो. या ठिकाणी काही प्रश्न निर्माण होतात. सूर्याजी पिसाळाने फितुरी करून रायगडचा ताबा मोगलांना दिला का? की रायगड मोगल-मराठा तहाने मोगलांच्या ताब्यात जातो? या प्रश्नाविषयी अनेक इतिहासकारांनी पुराव्यानिशी आपली मते मांडली आहेत ती जाणून घेणे आगत्याचे ठरते.

सूर्याजी पिसाळची फितुरी :

या ठिकाणी सरदेसाई लिहितात - मराठ्यांनी जे किल्ले बांधले, त्यात अत्यंत दुर्गम व अजिंक्य असा रायगड होता. मराठ्यांस तो अनेक वर्षे निकराने लढविता आला असता. एका पठरावरील हा किल्ला असा आहे की, तेथे गुरेढोरे राहु शकतात व मोठ्या शिबंदीस पुरेल इतके धान्य पैदा होऊ शकते. मात्र फितुरीपुढे हद्द आहे! फितुरीमुळे ३ नोव्हेंबर १६८९ रोजी रायगड पडला. वेढा आठ महिने चालला होता. वाईच्या सूर्याजी पिसाळस देशमुखी पाहिजे होती व तिच्या लोभाने किल्ल्याचा दरवाजा खानास सताड उघडा झाला.

अन्यत्र ते लिहितात - वेढा घालून आठ महिने झाले, तथापि इतिकादखानाचे पाऊल यत्किंचित पुढे पडेना. तेंव्हा खानाने कपटविद्येचा प्रयोग केला. सूर्याजी पिसाळ हा एक हुशार गृहस्थ वर किल्ल्याच्या बचावास होता. त्याला वाईची देशमुखी देण्याचे आमिष दाखवून खानाने त्यास फितुर केले. किल्ल्याचे दरवाजे उघडून सूर्याजीने मार्ग शु. २ रविवार दि. ३ नोव्हेंबर १६८९ रोजी मोगलांना आत प्रवेश करून दिला. त्यावेळी येसूबाईची काय अवस्था झाली असेल, याची कल्पनाच केलेली बरी. जिवास अपाय करणार नाही, अशी खाना कडून शपथ घेवून ती मुलांमंडळींसह खानाच्या स्वाधीन झाली.^५

सूर्याजीने केलेल्या फितुरी संदर्भात कुलाबा गॅझेटियरकार लिहितात - वाईच्या देशमुखीच्या वतनाच्या लोभाने सूर्याजी पिसाळाने मावळ्यांनिशी खानास मदत दिली. त्याच्या प्रयत्नांची गडावरील शिबंदी खानास शरण झाली.^६

रायगड मोगलांच्या ताब्यात जाण्यासंदर्भात जदुनाथ सरकार लिहितात - १६८८ च्या डिसेंबरमध्ये वजीर असदखान याचा मुलगा इतिकादखान यास सैन्य देऊन औरंगजेबाने रायगड काबीज करण्यास पाठविले. १६८९ ऑक्टोबर १९ रोजी त्याने रायगड घेतला. त्याने शिवार्जीच्या राण्या, येसूबाई, शाहू, संभार्जीच्या व राजारामांच्या मुलांस व बायकांस कैद केले.^६

या संदर्भात चिटणीस बखरकार व ईश्वरदास यांचे म्हणणे असे की येसूबाई आणि तिचे सल्लागार यांनी बहुधा असे ठरविले असावे की, संभार्जीच्या मृत्यू व राजारामांचे महाराष्ट्राबाहेर गेले आहेत, अशा वेळी रायगडावर असलेल्या सामान्य बिनलढाऊ माणसांचा प्रतिकाराचा प्रयत्न फुकट आहे. शांतपणे शरण जाण्यांतच शाहूचे व सर्वांचे कल्याण आहे.^७

रायगड मोगलांच्या ताब्यात जाण्याबाबत जयसिंगराव पवार म्हणतात – नवे छत्रपती राजाराम महाराज यांचाही स्वराज्यात निभाव लागला नाही. त्यांनी कर्नाटक जिंजी किल्ल्यावर आश्रय घ्यावा लागला. तेव्हा महाराष्ट्रात आता एकटा रायगड मोगल बादशहाच्या अफाट सामर्थ्यासमोर लढत होता, आणि हे येसूबाईंना माहित होते की, सर्व स्वराज्य शत्रूच्या घशात गेल्यावर एकटा रायगड फारकाळ आपण लढवू शकत नाही. तो आज ना उद्या शत्रूच्या ताब्यात द्यावा लागेल. आणि त्या नंतर शत्रू आपली विटंबना करेल. म्हणून त्यांनी ठरवले की, किल्ला शत्रूच्या हाती गेल्यावर दया-याचना करण्यापेक्षा आत्ताच त्याच्याशी सन्माननीय वाटाघाटी करून आपणहून रायगडासह शत्रूच्या ताब्यात जाणे श्रेयस्कर आहे, असा विचार करून आपल्या जीवास व आब्रुस धोका पोहोचणार नाही, या अटीवर येसूबाई शाहुराजे व इतर मंडळी रायगडासह झुल्फिकार खानाच्या स्वाधीन झाले. ३ नोव्हेंबर १६८९ रोजी रायगड ताब्यात आल्यानंतर खानाने तेथील दफतरखाना जाळला.^८

रायगड मोगलांच्या ताब्यात जाण्याच्या संदर्भात जेथे शकावलीतील नोंद मोठी सूचक आहे. कार्तिक महिन्यात रायगड झुल्फिकारखानाच्या स्वाधीन करण्याचे ठरले व तो या दिवशी (शके १६११ मार्ग. शु. १ रविवार ३ नोव्हेंबर १६८९) त्यांच्या स्वाधीन करण्यात आला.^९ वरील सर्व विवेचनावरून हेच दिसून येते की, रायगड मोगलांच्या ताब्यात सुर्याजी पिसाळाने केलेल्या फितुरीमुळे गेला हे फक्त सरदेसाई व कुलाबा गॅझेटियर मांडतात तर मोगल-मराठे यांच्यात तह होता आणि या तहाने रायगड मोगलांच्या ताब्यात जातो हे यदुनाथ सरकार, चिटणीस बखर, ईश्वरदास नागद, जयसिंगराव पवार आणि जेथे शकावली मानते. तरीही सुर्याजी पिसाळाने केलेल्या फितूरी संदर्भात एक प्रश्न पडतो तो असा की सुर्याजी पिसाळ १६८९ साली रायगडचा किल्लेदार होता का ?

मोगलांच्या ताब्यातील रायगड :

झुल्फिकारखानाने रायगड ताब्यात घेतल्यानंतर येथील दफतरखाना जाळून टाकला. तसेच इतिकादखान उर्फ झुल्फिकारखानाने शिवाजीचे सिंहासन फोडले. हस्तगत झालेली दौलत व दौलतीतील कैद केलेली माणसे यास त्याने कोरेगाव येथे बादशहापुढे रुजू केले. रायगडचा पाडाव करून आणलेली शिवार्जीची भवानी तलवार औरंगजेबाने शाहूस बक्षीस दिली.^{१०}

रायगड पुन्हा मिळविण्याचा राजारामांचा प्रयत्न :

संभाजींच्या हत्येनंतर निर्माण झालेल्या राजकीय परिस्थितीमुळे राजारामाल कर्नाटक प्रांतातील जिंजीच्या किल्ल्यावर जावे लागते. राजाराम जिंजी वरून मराठ्यांचे नेतृत्व करतात.

रायगड पुन्हा मिळविण्याचा राजाराम प्रयत्न करतात. इ.स. १६९१ जून ४ रोजी राजाराम हनुमंत घोरपडे व त्याचा नातलग कृष्णाजी यास सरंजाम ठरवून दिला. त्यावेळी राजाराम लिहितात, महाराष्ट्र धर्म पूर्ण रक्षावा हा तुमचा संकल्प जाणून उभयतांस जातीस व फौजखर्चास सहा लक्ष होनांची नेमणूक चालविण्याचा निश्चय करून दिला असे. पैकी रायगड प्रांत... काबीज केल्यावर पाऊण लाख होन द्यावयाचा निश्चय केला असे.

इस. १६९२ ते १३ दिवशी राजारामांनी मावळांतील लोकांस एक पत्र लिहिले, त्यात म्हटले आहे, सांप्रत रायगड हस्तगत करून घेणे हे कार्य बहुतच थोर आहे, हे रामचंद्रपंताने तुम्हांस सांगितले आहे. तुम्हा गड घेण्याच्या प्रयत्नात आहा. सध्या आम्ही आबाजी सोनदेव यास पाठविले असून त्यास रायगड हस्तगत करण्याची आज्ञा केली आहे. ते करावयाचे राजकारण करतील. तुम्ही त्यांस अनुकूल होऊन रायगडची 'हारी' करावी. स्थल हस्तगत करून फत्तेचे वर्तमान कळवा; तुमचे विशेष उर्जित करू'

मात्र किल्ला मराठ्यांच्या हाती आल्याचे दिसत नाही.^{११}

१६८९-१७०७ दरम्यानचा रायगड

१६८९-१७०७ या अठरा वर्षांच्या काळात रायगड प्रत्यक्ष कोणाच्या ताब्यात होता? त्यावरील अधिकारी कोण होते? याची माहिती खंडो बल्लाळच्या घराण्याची एक शाखा महाडजवळ पोलादपूर येथे चित्रे आडनावाने राहत होती. त्या घराण्यातील कागदपत्रांनुसार इतिकादखान उर्फ झुल्फिकारखान याने राजा सूरसिंग याला रायगडचा किल्लेदार नेमले तर रायगडाखालचा परिसर सिद्दीच्या ताब्यात दिला. रायगडच्या परिसरांत मोगल व सिद्दी यांचा दुतर्फा अंमल सुरू झाला. सूरसिंगाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या मुलाला राजा शिवसिंगाला औरंगजेबाने रायगडची किल्लेदारी व पाचाडची फौजदारी असे दोन्ही अधिकार दिले.

२७ फेब्रुवारी १७०७ रोजी औरंगजेबाच्या निधनानंतर मोगल मराठ्यांचा प्रांत सोडून दिल्लीला निघाले, त्यामुळे राजा शिवसिंगालाही रायगडवरील आपला अधिकार सोडून दिल्लीला जावे लागले. राजा शिवसिंगाने आपले अधिकार जंजिऱ्याच्या सिद्दी याकूदखान याच्या हवाली केले. याच्यानंतर जंजिऱ्याहून सिद्दी याकूदखान याचे मार्फत रायकडकडील प्रदेशाचा कारभार चालू झाला. सिद्दी जोहर हा रायगडचा किल्लेदार झाला.^{१२}

रायगड शाहूंनी घेतला -

औरंगजेबाच्या निधनानंतर मराठ्यांमध्ये वारसा प्रश्नावरून यादवी निर्माण व्हावी व औरंगजेबाचे अपुरे राहिलेले स्वप्न पूर्ण व्हावे म्हणून औरंगजेबाचा पुत्र बहादुरशहाने शाहूंना मुक्त केले.

शाहू स्वराज्यात आल्यानंतर सहाजीकच त्यांचा ताराबाईबरोबर वारसा प्रश्नावरून संघर्ष निर्माण होतो. स्वतंत्र असणाऱ्या मराठ्यांचा वारसदार मोगलांकडून मिळणाऱ्या

स्वराज्याचा सनदांवर ठरणार असे ठरते. त्यानुसार १७१८ बाळाजी विश्वनाथने दिल्लीस जाऊन स्वराज्याच्या सनदा मिळवाव्यात व येसूबाईंना आणावे म्हणून बाळाजी विश्वनाथांना दिल्लीत पाठविले त्यावेळी एक यादी त्यांना दिली जाते त्यात लिहिले होते – स्वराज्य थोरले कौलसवासी स्वामींच्या रायगड व वरकड कोट करून घेणे. आपले राज्य स्थापन झाले तरी तो पर्यंत आपली मुळ राजधानी आपल्या ताब्यात येत नाही. तो पर्यंत खऱ्या अर्थाने आपण शिवछत्रपतींचे पुर्ण वारस ठरू शकत नाही अशी शाहूंची भावना होती. शिवाय शाहूंचे जन्मस्थान माणगाव तालुक्यातील गंगावली येथे नदीकाठी आहे. हे ठिकाण मूळच्या स्वराज्यातील असून ते त्याच्या ताब्यात आले नव्हते.

या वेळी रायगड जंजीऱ्यांच्या सिद्धीच्या ताब्यात होता. १७३३ मध्ये जंजीऱ्यांच्या सिद्धीचा आधार सिद्धी रसूल मरण पावला. त्यानंतर निर्माण झालेल्या परिस्थितीचा शाहूंनी फायदा घेण्याचे ठरवले व आपल्या फौजा रायगडच्या दिशेने रवाना केल्या. रायगड घेण्यासाठी बाजीराव पहिला, शाहूंचा प्रतिनिधी व मराठ्यांचा आरमार प्रमुख आंग्रे प्रयत्न करत राहिले. या प्रयत्नातून पुढे ५ जुन १७३३ रोजी शाहूंनी रायगड जिंकला. रायगड जिंकण्याचे श्रेय प्रतिनिधिंना मिळाले. मात्र रायगड पुन्हा जिंकण्याचा सिद्धीने प्रयत्न केला असत मराठा-सिद्धी संघर्ष पुन्हा निर्माण झाला. १० जानेवारी १७३४ रोजी मराठ्यांनी रायगड जिंकून घेतला.^{१३}

१७३४ च्या डिसेंबर मध्ये सिद्धी-मराठा यांच्यात तह झाला. त्या तहाने रायगड व त्याच्या आसपासचा प्रदेश मराठ्यांच्या ताब्यात आला. आपल्यावतीने पोतनीस यास कारभारी नेमले. इच्छा इसली तरी शाहू रायगडावर कधी गेला नाही व १७७२ पर्यंत पेशव्यांनाही रायगडाबाबत फारसे लक्ष दिले नाही. रायगडचे पूर्वीचे महत्त्व गेले; ते त्यास परत लाभू शकले नाही.^{१४}

रायगडावर पेशव्यांची सत्ता :

रायगड शाहूंच्या हाती आल्यानंतर शाहूंनी यशवंत महादेव यांच्याकडे रायगडचा कारभार सोपवला.

शाहूंच्या मृत्यूनंतर राज्याचा सर्व कारभार पेशव्याने पहावा व छत्रपतींचे उणे पडू देऊ नये असे शाहूंनी मृत्यूपूर्वी स्वतः ठरविले. त्यामुळे रायगड तालुका छत्रपतींकडे राहू देण्याचे काहिच कारण उरले नव्हते. पण नानासाहेब पेशव्याने व त्याच्या पश्चात्य माधवरावांनी ही इ.स. १७७२ च्या आरंभापर्यंत मुळ व्यवस्थेत काही बदल केला नाही.

रायगडाचे कारभारी यशवंत महादेवाच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा विठ्ठल यशवंत रायगडचा कारभारी बनतो. आर्थिक प्रश्नावरून माधवरावाचे विठ्ठल यशवंत बरोबर संघर्ष होतो. मात्र या संघर्षाचा निर्णय लागण्यापूर्वीच नोव्हेंबर १७७२ मध्ये माधवरावाचे अकाली निधन होते. माधवरावाचे रायगड जिंकण्याचे काम नारायणरावाने पुर्ण केले. उत्तर पेशवाईमध्ये रायगडचा

उपयोग कैदी ठेवण्यापुरताच होत असे.

रायगडावरील स्वातंत्र्यसूर्य मावळला :

उत्तर पेशवाईमध्ये मराठा – इंग्रजांची तीन युध्दे घडून आली. तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युध्दात १८१८ साली इंग्रजांनी दुसऱ्या बाजीराव पेशव्याचा अर्थात मराठ्यांचा पराभव करत असताना मराठ्यांची राजधानी रायगड जिंकण्यासाठी कर्नल प्रॉथर रवाना झाला.

१० मे १८१८ रोजी कर्नल प्रॉथर याने रायगड जिंकला. रायगड जिंकल्यानंतर तेथील दप्तरखाना इंग्रजांनी जाळून टाकला.^{१५}

समारोप :

मराठ्यांच्या स्वातंत्र्य सार्वभौम सत्तेचे प्रतिक असलेल्या रायगडचे ऐतिहासिक महत्त्व पेशवेकालखंडात राहिले नाही. ते ऐतिहासिक महत्त्व गेले ते कायमचेच.

संदर्भ :

१. आवळसकर, शां. वि., 'रायगडची जीवनकथा,' महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९६२, पृ.क्र. २६
२. www.wikipedia.com/raigadh
३. आवळसकर, शां. वि., 'रायगडची जीवनकथा,' महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९६२, पृ.क्र. १४
४. आवळसकर, शां. वि., 'रायगडची जीवनकथा,' महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९६२, पृ.क्र. ९६
५. आवळसकर, शां. वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ९५
६. आवळसकर, शां. वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ९६
७. आवळसकर, शां. वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ९६
८. पवार जयसिंग, मराठी सत्तेचा उदय, निराली प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती २००१, पृ.क्र. १३४
९. आवळसकर, शां. वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ९६
१०. आवळसकर, शां. वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ९८
११. आवळसकर, शां. वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. १००
१२. आवळसकर, शां. वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. १०१
१३. आवळसकर, शां. वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ११३
१४. आवळसकर, शां. वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ११४
१५. आवळसकर, शां. वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. १८७

एकोणिसाव्या शतकातील ब्रिटिशकालीन शिक्षणव्यवस्था

कानडे शोभा भिमप्पा

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग

तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती

Email Id.: shobhakanade15@gmail.com

Mob.: 9922518620

प्रस्तावना :

कोणत्याही राष्ट्राच्या भवितव्याच्या दृष्टिने तेथील जनता शिक्षित व सुजाण असणे ही अत्यंत महत्वाची बाब ठरते. भारतही या नियमाला अपवाद नाही. एकोणिसाव्या शतकात आधुनिक शिक्षणाचा भारतात झालेला विकास या राष्ट्राच्या पुनरुत्थानाला फार मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत ठरला. एकोणिसाव्या शतकात ब्रिटिशकालीन शिक्षण व्यवस्थेचे कशापद्धतीचे स्वरूप होते हे प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमाद्वारे स्पष्ट करण्याच प्रयत्न केला आहे.

पारंपारिक भारतीय शिक्षणव्यवस्था :

समाजसुधारण आणि शिक्षण यांचा अतिशय निकटचा संबंध आहे. सामाजिक सुधारणेला चालना देणारा महत्वाचा घटक म्हणून शिक्षणाचा उल्लेख केला जातो. भारतीय समाजाच्या अधोगतीचे एक प्रमुख कारण बहुजन समाजाचे अज्ञान व निरक्षरता हे होते. बहुजन समाजाला अज्ञान अंधकारातच ठेवण्यात येथील वरिष्ठ जातीचे हितसंबंध गुंतले असल्यामुळे बहुजन समाजाने शिक्षण घेऊ नये किंवा त्याने शिक्षणाचा विचारही करू नये अशी व्यवस्था करण्यात आली होती.^१ भारतात सार्वत्रिक शिक्षणाची कल्पना समाजात प्रचलित नव्हती. उपजिविकेसाठी जेवढे आवश्यक आहे. तेवढे शिक्षण लोक प्राप्त करीत असत लिहिणे आणि वाचणे हे समाजाच्या एका छोट्या वर्गापुरतेच मर्यादित होते. बहुतांशी शिक्षण हे ब्राह्मण वर्ग आणि समाजातील वरच्या वर्गापुरतेच मर्यादित होते.^२

वॉरेज हेस्टिंग्स :

इ.स. १७७४ मध्ये वॉरेन हेस्टिंग्स भारतातील कंपनीच्या प्रदेशाचा पहिला गव्हर्नर जनरल बनला. ह्या पदावर तो १७८५ पर्यंत होता.^३ वॉरेज हेस्टिंग्स हा भारतीय कायदे व वाङ्मय यांचा चाहता होता. इ.स. १७८९ मध्ये त्याने कलकत्त्याला एक मदरसा स्थापन केली. तेथे अरबी व फारसीची अध्ययन केले जाऊ लागले.^४ इ.स. १७९१ मध्ये बनारसचा ब्रिटिश

सेसिडेंट 'डंकन' ह्याने हिंदूच्या धर्म साहित्य व कायद्यांचा अभ्यास करण्यासाठी बनारस येथे संस्कृत महाविद्यालय सुरू केले.^४ प्राच्य विद्यांच्या प्रचारासाठी ब्रिटिश शासनाने जे काही प्रयत्न केले. मुळात त्यांचा उद्देश भारतीय संस्कृती समजून घेण्याचा होता. त्यांचे प्रारंभीचे प्रयत्न फारसे यशस्वी झाले नाहीत.

रिचर्ड वेलस्ली :

इ.स. १७९८ मध्ये रिचर्ड वेलस्ली गर्व्हनर जनरल बनला. इ.स. १८०५ पर्यंत ह्या पदावर होता. भारतीय राज्यांना इंग्रज नियंत्रणाखाली आणण्यासाठी वेलस्लीने तैनाती फौज पध्दतीचा वापर केला. त्यामुळे भारतात इंग्रज सत्ता सर्वश्रेष्ठ बनली.^५ इ.स. १८०० मध्ये वेलस्लीने कलकत्ता येथे फोर्ट विलियम कॉलेजची स्थापना केली.^६ ह्या कॉलेज स्थापन करण्यामागचा उद्देश कंपनीच्या प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना भारतीय संस्कृती समजून घेणे हा होता. ह्या कॉलेजने इंग्रजी-हिंदुस्थानी शब्दकोश आणि हिंदुस्थानी व्याकरण व इतर काही पुस्तके प्रकाशित केली. मुळात कॉलेजचा उद्देश जरी प्रशासकीय अधिकाऱ्यांसाठी असला तरी भारतीयांना देखील याचा नक्कीच फायदा झाला.

माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन :

१ नोव्हेंबर १८१९ रोजी एलफिन्स्टन मुंबई प्रांताचा गर्व्हनर बनला. 'बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी' ही संस्था १८१५ मध्ये स्थापन झाली. या संस्थेने नेटिव विद्यार्थ्यांसाठी इ.स. १८१८ मध्ये शाळा सुरू केली. एलफिन्स्टनच्या प्रेरणेने इ.स. १८२० मध्ये हिंदी मुलांच्या शिक्षणाचा विकास करण्यासाठी नवीन संस्था स्थापन करण्यात आली. सर्वात महत्वाचे म्हणजे संस्थेने शिक्षणासाठी माध्यम म्हणून देशातील प्रादेशिक भाषांचा पुरस्कार केली.^७ खरेच ही गोष्ट उल्लेखनीय आहे. कारण आपल्या देशामध्ये तात्कालिन परिस्थितीत बघता शिक्षणाच्या माध्यमात संस्कृत भाषेचा पगडा होता. संस्कृत तर ठराविक वर्गाची मक्तेदारीच होती. बहुजनवर्गाची शैक्षणिक प्रगती कशी असू शकते. याचा अंदाज येतोच. अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचा विचार न केलेलाच बरा, कारण तात्कालिन परिस्थितीत त्यांना तर जगण्याचा हक्कच नाकारला होता. अशा परिस्थितीत एलफिन्स्टनला खात्री होती की लोकांमधील अंधश्रद्धा आणि अज्ञान केवळ शिक्षणामुळेच दूर होऊ शकेल. अशा इंग्रज राजवटीमुळे व्यापक का नसेना परंतु सर्व जातींच्या मुलांना आणि मुलींना शिक्षण घेण्याची शक्यता निर्माण झाली. एलफिन्स्टन १८२७ ला निवृत्त झाला त्याच्याच नावाने १८२७ मध्ये 'एलफिन्स्टन इन्स्टिट्यूट' ही संस्था स्थापन करण्यात आली.^८

पाश्चात्य वैद्यकशास्त्र :

कलकत्ता मेडिकल कॉलेजची स्थापना पाश्चात्य वैद्यकशास्त्र शिकविण्याकरिता इ.स. १८३५ मध्ये करण्यात आली.^{१०} परंतु ही संस्था अयशस्वी होईल असे भाकित करण्यात आले. कारण मृताच्या शवाला शिवण्यास हिंदु धर्माच्या उच्च जातींचे प्रतिबंध होता. तथापि या अडचणीस न जुमानता 'मधुसूदन गुप्त' यांनी धाडसी विद्यार्थी जमा करून मानवी शरीरावर शस्त्रवैद्यकीय प्रयोग करण्याचे काम सुरू केले.^{११} मधुसूदन गुप्त यांच्या या धाडसी निर्णयाबद्दल त्यांना समाजाचा रोष नक्कीच पत्करावा लागला असेल.

ख्रिस्ती मिशनरी :

पाश्चात्य विद्येच्या प्रसाराला उत्तेजन देणारा दुसरा वर्ग ख्रिस्ती मिशनरी यांचा होय. इ.स. १८१८ मध्ये श्रीरामपुर येथे केरी, मार्शमन आणि यार्ड या तिघांनी मिळून पहिले मिशनरी कॉलेज स्थापविले आणि त्यानंतर बारा वर्षांनी अलेक्झांडर डफ याने हिंदुस्थानातील मिशनऱ्यांच्या कार्याचे सर्वच धोरण बदलून धर्मप्रसारापेक्षा शिक्षणप्रसारावर अधिक जोर देण्याचे ठरविले आणि त्या उद्देशाने कलकत्त्यास एक शाळा व कॉलेज स्थापविले. मद्रासमध्ये मिशनऱ्यांचे प्रयत्न याच्याही पूर्वी सुरू झाले होते. इ.स. १७८७ मध्येच 'इ वॉर्झ' नावाच्या मिशनऱ्याच्या देखरेखीखाली काही मिशनरी शाळा चालू होत्या.^{१३}

मेकॉले :

गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिलचा सदस्य या नात्याने मेकॉलेने २ फेब्रुवारी १८३५ रोजी आपले महत्वाचे टिप (minute) कौन्सिलसमोर ठेवले. मेकॉलेने इंग्रजीचे जोरदार समर्थन केले. मेकॉलेचा हा दृष्टिकोन बॅटिक सरकारने म्हणजेच बिलियम बेटिक जो इ.स. १८२८ ते १८३५ या कालखंडात गव्हर्नर जनरल होता. ७ मार्च १८३५ रोजी असा ठराव संमत केला की, भविष्यात कंपनी सरकारने युरोपियन साहित्याच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करावा व त्यासाठी माध्यम म्हणून इंग्रजीचा वापर करावा. ज्याद्वारे इंग्रज सरकारने भारतातील उच्च वर्गाला इंग्रजी माध्यमातून शिक्षित करण्याचे ठरविले.^{१३} मेकॉलेच्या इंग्रजी माध्यमाच्या योजनेमुळे भारतात मात्र उच्च वर्गीयांचा एक मध्यमवर्ग उदयाला आला. जो वकील, डॉक्टर, इंजिनियर, कारकुन, शिक्षक अशी पदे भूषवू लागला.

वूडचा अहवाल :

अर्ल ऑफ अँबरडीनच्या संमिश्र मंत्रिमंडळात (१८५२-५५) नियंत्रण मंडळाचा अध्यक्ष असलेला चार्ल्स वूड त्याचा इंग्रज जमातीवर आणि त्यांच्या संस्थांच्या कार्यकुशलतेवर पुर्ण विश्वास होता. ह्या संस्था सर्व जगासाठी आर्दश सिध्द होतील असे त्याचे मत होते. १८५४ मध्ये

भारताच्या भावी शिक्षणासाठी एक विस्तृत योजना बनवून वूडने अखिल भारतीय स्तरावर शिक्षणाच्या निर्देश पध्दतीने संघटन केले. ही पध्दती भारतीय शिक्षणाची मॅग्रा-कार्टा (Magna Carta) मानली जाते. कारण त्यांच्या शिफारशी सर्वसमावेशक होत्या. उदा. उच्च शिक्षणाचे सर्वात उत्तम माध्यम इंग्रजी आहे, परंतु त्याचबरोबर देशी भाषांनाही प्राधान्य देण्यात आले. खेड्यामध्ये प्राथमिक शाळांची योजना आखली गेली. शिक्षण क्षेत्रात खाजगी प्रयत्नांना चालना देण्यासाठी अनुदान पध्दती सुरु होती. व्यावसायिक, तांत्रिक शिक्षणावर भर देण्यात आला. सर्वात महत्वाचे म्हणजे लंडन विद्यापीठाचा आदर्श समोर ठेवून कलकत्ता, मुंबई व मद्रास येथे विद्यापिठे सुरु करण्यात आली. स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यात आले. अध्यापक प्रशिक्षण संस्था स्थापन करण्याची शिफारस करण्यात आली.^{१४}

भारतीय समाजात स्त्रीचे अस्तीत्व बहुतांशी चूल-मूल पर्यंतच मर्यादित होते. तिच्यावर धर्माची अनेक बंधने लादण्यात आली होती. अशा भारतीय स्त्रियांच्या शिक्षणाचा विचार ब्रिटिश शासन करीत होते. हा स्त्री विश्वातला अमूलाग्र बदल होता.

हंटर आयोग :

१८५४ नंतर वूडच्या शिफारशी लागू केल्यानंतर शिक्षणाच्या प्रगतीचे निरीक्षण करण्याच्या उद्देशाने सरकारने १८८२ मध्ये हंटरच्या अध्यक्षतेखाली एका आयोगाची स्थापना केली. ह्या आयोगात प्राथमिक शिक्षणाला, स्त्री शिक्षणाला तसेच व्यावसायिक शिक्षणाला प्राधान्य देण्यात आले. हंटर आयोगाचे कार्यक्षेत्र प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण होते. त्यात विद्यापिठांच्या कार्यक्षेत्राचा समावेश नव्हता. हंटर आयोगाने सर्वच प्रांतात दौरे काढून जवळजवळ २०० ठराव संमत केले. उदा. प्राथमिक शिक्षणाच्या सुधारणेकडे व प्रगतीकडे सरकारने विशेष लक्ष द्यावे. स्थानिक भाषांचा माध्यम म्हणून वापर व्हावा. स्त्री शिक्षणाला चालना मिळावी, शिक्षणक्षेत्रात खाजगी प्रयत्नांना पूर्ण चालना मिळावी, अनुदानाचे धोरण उदार असावे. एकंदरीत हंटर आयोगाच्या शिफारशीनंतरच्या पुढील २० वर्षात माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षणाचा अभूतपूर्व विस्तार झाल्याचे दिसून येते.

अ.क्र.	शाळा	वर्ष १८८१-८२	वर्ष १९०१-०२
१.	माध्यमिक शाळांची संस्था	३९१६	५१२४
२.	माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या	२१४०७७	५९०१९९
३.	कला व व्यवसाय महाविद्यालयांची संख्या	७२	१९१
४.	महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची संख्या	-	२३००९

समारोप :

मेकॉल असा एक वर्ग निर्माण करू इच्छित होता. 'जो रक्त व रंगाने भारतीय असेल पण प्रवृत्ती, विचार नितिमत्ता आणि बुद्धिमत्तेने इंग्रज असेल' म्हणजेच मेकॉलेला कंपनीसाठी कमी दर्जाच्या जागेवर काम करण्यासाठी करड्या रंगाचे इंग्रज बनवायचे होते. ह्यामध्ये पूर्णपणे तथ्य आहे. पण आपणास हे ही नाकारून चालणार नाही की भारतात इंग्रज सत्तेची स्थापना झाल्यानंतरच बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडवून आणण्याच्या दृष्टिने अडखळता का होईना, परंतु पावले उचलली गेली. इंग्रज राज्यकर्त्यांनी सर्वात महत्त्वाची गोष्ट कोणती केली असेल तर ती ही की, त्यांनी समाजातील सर्व घटकांना शिक्षण खुले केले. म्हणजेच शिक्षणबाबतची वरिष्ठ वर्गाची मक्तेदारी संपवून टाकली. ज्या अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजाला भारतीय समाजव्यवस्थेने सर्व प्रकारचे हक्क नाकारले होते. त्यांनादेखील शिक्षणाचे दरवाजे मोकळे झाले.

आधुनिक शिक्षणाची सुरुवात करण्यात ब्रिटिशांचे योगदान तर आहेच पण त्याचबरोबर असंख्य सूझ भारतीयांनी या पवित्र कामी महत्त्वाची भूमिका बजावली होती म्हणूनच हे सर्व काही शक्य झाले.

संदर्भ सूची :

१. पाटील पी.बी., 'विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास', के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१०, पृ.क्र. १९२
२. चंद्र सतीश, 'मध्ययुगीन भारत' के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१६, पृ.क्र. ४६
३. ग्रोवर बी. एल., 'आधुनिक भारताचा इतिहास' एस चन्द्र पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली २०१६, पृ.क्र. ८३
४. ग्रोवर बी. एल., उपरिनिर्दिष्ट, पृ. क्र. ३०४
५. कित्ता, पृ.क्र. ३०४
६. ग्रोवर बी.एल., उपरिनिर्दिष्ट, पृ.क्र. १०७
७. ग्रोवर बी.एल., उपरिनिर्दिष्ट, पृ.क्र. ३०४
८. शेगोलीकर ह. श्री. देशपांडे, 'महाराष्ट्राचा सामाजिक सांस्कृतिक इतिहास' के. इतिहास पब्लिकेशन्स, पुणे, २००७, पृ. क्र. ३१२
९. केतकर श्री. व्यं. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, ज्ञानकोश छापखाना, पुणे, १९२७, पृ.क्र. ३८६
१०. कित्ता, पृ.क्र. ३८६
११. कित्ता, पृ.क्र. ३८६
१२. कित्ता, पृ.क्र. ३८६
१३. ग्रोवर बी.एल., उपरिनिर्दिष्ट, पृ.क्र. ३०६
१४. ग्रोवर बी.एल., उपरिनिर्दिष्ट, पृ.क्र. ३०६, ३०७
१५. ग्रोवर बी.एल., उपरिनिर्दिष्ट, पृ.क्र. ३०७, ३०८

Notes on Contributors

Dr. G. R. Krishnamurthy is the founder Director and professor of eminence at A.J. INSTITUTE OF MANAGEMENT, Mangalore-6, India. He is on the advisory bodies of several institutions of national and international repute.

Email: - directoradvinstmgt@gmail.com

Dr. Chandrashekhar Murumkar Principal, Tuljaram Chaturchand College of Arts, commerce and Science, (Autonomous) Baramati for the last 10 years. He has been awarded '**Best Principal**' and '**Best College**' awards by Savitribai Phule Pune University, Pune in 2017. NAAC Re-accredited the college **A+ CGPA 3.55**. He has been given Life Time Achievement award 2017 by Pearl foundation, Madurai. He has specialization in Plant Physiology and Environmental Physiology. He has more than 30 years teaching experience and 35 years research experience. He is a recognised Ph.D. Guide of Savitribai Phule Pune University, Pune & Solapur University, Solapur. Members of editorial & advisory boards of National and International organizations. He is awarded and recognized Fellow of Academy of Plant Sciences (2015), Appointed as "**Chairman**" for Science Faculty on The Maharashtra State Bureau of Textbook Production and Curriculum Research' Balbharti. APSI International Plant Scientist Award (2014), **APSI Eminent Scientist & conference Organizer award** (2012). Best teacher award by Social Welfare (2012). National Daxina Fellowship (1979-1981) and recipient of several other awards and fellow of many professional Institutions.

Email- drcvmurumkar@gmail.com Mob. 09850640140

Dr. P. Govindan, is an Assistant Professor in Commerce, Department of commerce K.S.Rangasamy College of Arts and Science (Autonomous), Tiruchengode 637 215, Namakkal, Tamil Nadu, India. He has obtained his M.Com, M Phil., Ph.D., ICWAI (Inter), and qualified NET,

Email: pgovind.cwa@gmail.com/ pgovind.cma@gmail.com

Mr. Krushna Vasantrao Kulkarni is working as an Assistant Professor in the Department of Economics of Tuljaram Chaturchand College, Baramati. He earlier worked as Economic Investigator in PEO, Planning Commission at Shimla, Chandigarh and Ahmadabad for more than five years. He has completed two research projects sponsored by UGC and BCUD, SPPU, Pune. He is currently pursuing his Ph.D. on the topic of disparities in rural development and the role of subjectivity.

His area of specialization is Economics of Growth and Development.

Email. krushnakulkarni@hotmail.com, Mob.-08788933638

Mr. Vilas Vasantrao Kardile is Assistant Professor of Computer Science at Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune Maharashtra, India. He is N.S.S. Programm officer last 4 year. He has 20 year experience. His area of interest is social service.

Email Id: kardilev@gmail.Com / Mobile No: 09860388383

Mr. Pratik Subash Wable pursuing Master of Arts at department of History in TuljaramChaturchand College of Arts, Science and Commerce (Autonomous), Baramati, Pune, Maharashtra, India.

Email: Pratikwable8@gmail.com

Dr. Ranjana Nemade, Head and Associate Professor of Marathi at the Department of Marathi, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, MS. She has obtained MPhil. and Ph.D degrees from SP Pune University, Pune, MS. She is the recognized research guide of the same university and presented research papers in seminars and conferences and also published in recognized journals. She is also the former Vice Principal of the college.

Email: - ranjana.srikant@gmail.com, Mob. 09764296003

Mr. Chandrashekhar Bharati is Assistant Professor of Marathi at Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India. His area of interests is Grammin and modern Marathi literature.

Email id: - cbharti999@gmail.com/ Mob.-09561444151

Mr. Ramkishan Aavad is Assistant Professor of Defence and Strategic Studies at Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India. He has three years teching experience. His areas of interests are Indian foreign policies, internal and external security and international relations.

Email:- ramkishan.awad@gmail.com/ Mob.-08805625130

Mr. Digamber Tulshidas Mohite is Assistant Professor of History at Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India. He has three years teching experience. His area of interests is medieval Indian

history.

Email:- digambarmohite12@gmail.com/ Mob.-07350230678

Smt. Shobha Bhimappa Kanade is Assistant Professor of History at Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India for the last three years. Her area of interests is ancient and modern Indian history.

Email: -shobhakanade15@gmail.com/Mob.-09922518620

GUIDELINES FOR THE CONTRIBUTORS

All manuscripts should be addressed to the Editor, Anekant: Journal of Humanities and Social Sciences, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati-413102. The Journal is devoted to humanities and social sciences and gives preference to articles of general and contemporary significance which are well organized. The journal encourages researchers to publish their articles which have not been published earlier or which are not sent for consideration simultaneously to any other publisher. The contributor/author must agree that once the article is accepted by this journal, it will not be published simultaneously elsewhere. Manuscripts of all types of journals are required to be submitted online with a scanned copy of letter of request for publishing the same in our journal. (Format available on the journal's **website- www.humanitics.org**).

The receipt of the article would be sent immediately. All the papers received would be first analyzed by the editorial board and then would be sent for detailed blind review to the subject experts. If the article is not found suitable, it will be returned to the authors. The authors of the accepted articles will be communicated accordingly. After the blind review, if there are any corrections or clarification required, the same would be communicated to the author/authors. It would be the author's responsibility to acknowledge the sources of illustrations and other materials which are reproduced from various sources. The reproductions and sources must be properly credited and it would be author's responsibility to obtain permission for such reproduction. The copies of letters of permission should be sent to the editor. References must be properly acknowledged.

Declaration for Observing Ethics in Research Publication

The contributing authors are requested to copy the declaration for observing ethics in research publication available on the website and it should be attached with letter of request for publishing the article. This declaration must be signed by the author/co-authors.

Types of Manuscripts

The contributing authors should note that the articles should not exceed 6000 words. The authors should clearly mention the type of article as General Article, Research Article (including the use of primary and secondary data analysis), Research Review Article, Book review or correspondence etc. The word limit for the

Research Review article and Book review would be 1500 words. Book review articles should be analytical and not just an expansion of contents.

General Instructions for Manuscript Writing

- * The manuscript must be in MS-Word format and it must be 1.5 space with one inch margins in all sides.
- * The font should be Times New Roman, Font size 12, Black.
- * The first page of the paper should contain the Category of the article, Title of the article, Names of the authors and full address of the institutions for correspondence including email addresses.
- * Authors must acknowledge the organizations that have provided financial support for their work.
- * Any other conflict of interest must be declared while submitting the manuscripts.
- * Tables and figures should be numbered as Table no.1/Figure no.1 and so on.
- * All charts, graphs and calculations should be in black font and not in color.
- * The journal usually discourages the use of images.

JOURNAL SUBSCRIPTION

For subscribing printed copies, subscribers may download Journal Subscription Form. Complete and send this form to humanitics@tccollege.org. Subscribers will receive an email of acknowledgement including subscription payment process.

Subscription Price

PERIOD	ASIAN COUNTRIES (INDIVIDUALS)	ASIAN COUNTRIES (INSTITUTIONS)	REST OF THE WORLD (INDIVIDUALS)	REST OF THE WORLD (INSTITUTIONS)
One Year	Rs. 500/-	Rs. 1,000/-	\$ 40	\$ 70
Three Year	Rs. 1,000/-	Rs. 2,000/-	\$ 80	\$ 125
Five Year	Rs. 3,000/-	Rs. 4,000/-	\$ 150	\$ 300
Ten Year	Rs. 5,000/-	Rs. 8,000/-	\$ 500	\$ 600

Subscribers from Asian countries other than India will bear the Postal charges. Subscriptions can be paid in cash in rupees or by Cheque or demand draft in favor of 'The Principal, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati,' and Payable at Baramati'. Correspondence regarding subscription Contact Us: E-mail: humanitics@tccollege.org/ sn.gadekar@tccollege.org

Call for Papers for Vol. II, Issue-II (August 2019)

Anekant: Journal of Humanities and Social Sciences publishes original research papers, review articles, book reviews etc. from humanities and social sciences. The prime purpose of the journal is to provide an intellectual platform to the research scholars and proliferate knowledge in the society.

We would like to invite you to contribute a research paper for publication in this journal. It covers all areas of humanities and social sciences including literature, linguistics, anthropology, communication studies, economics, political science, Geography, History, Sociology, Psychology and Yoga, Defense Studies, international relations, Philosophy, Library Science, Media Studies, Performing arts and women Studies etc.

Authors are invited to submit their paper through

E-mail: humanitics@tccollege.org / SN.Gadekar@tccollege.org Submission must be original and should not have submitted or published previously anywhere. For more details about the guidelines for contributors, please contact the Executive Editor or Co-Editors of the Journal on the following address.

Last Date of Paper Submission for the Vol. II, Issue-II: 15th July 2019

Authors should follow the publication guidelines and ethics (see the website for details) before submission.

RNI TC NO : MAHMUL03635

Anekant is a peer reviewed, refereed international Online and print bi-annual journal designed to publish research articles, analytical models, empirical research case studies, conceptual frameworks, and book reviews on various issues in Humanities and Social Sciences. The purpose of the journal is to provide a platform for scholars and encourage original research as well as fresh insights into the interdisciplinary studies in Humanities and social Sciences. It aims to establish a research forum exclusively catering to needs of academicians. However, special issues devoted to important topics will be published occasionally.

Anekant Journal of Humanities and Social Sciences

Website : www.humanitics.org/Home.aspx

Email : humanitics@tccollege.org/humanitics@gmail.com

Tel. : (02112) 222728 **Fax :** (02112) 222728